

В. П. Маслійчук

ALTERA PATRIA

**Нотатки про діяльність Івана Сірка
на Словідській Україні**

Харків
Харківський приватний музей
міської садиби
2004

УДК 93(09)
ББК 63.3(4укр)
МЗ1

Рецензенти:

доктор іст. наук, провідний науковий співробітник
Інституту історії НАН України *Горобець В. М.*
кандидат іст. наук, доцент кафедри історії України
Харківського національного університету
ім. В. Н. Каразіна *Журавльов Д. В.*

На обкладинці: С. Пущенко. Народження Івана Сірка.
1991–2004 рр. Полотно, олія, 90×95.

ISBN 966-670-309-2

© Маслійчук В. Л., 2004
© Пущенко С. М. (обкладинка), 2004
© Харківський приватний музей
міської садиби, 2004

Глава 1

ІВАН СІРКО ТА «БОРОТЬБА МЕТАФОР»

Іван Дмитрович Сірко (рік народження невідомий – помер 14.08 1680 за ст. ст.) – кошовий отаман Запорозької Січі, талановитий, хоробрий козацький воєначальник, керівник низки успішних походів проти Кримського ханства в 60–70-ті рр. XVII ст. «Героїчну боротьбу запорізького козацтва під проводом Сірка відображено в численних народних переказах і думах. Зокрема, з іменем Сірка пов'язаний переказ про лист запорожців, в якому вони, відкидаючи вимогу підкоритися Туреччині, з великою дотепністю і гумором висміяли султана Магомета IV, виявили непримиренну ненависть до загарбників і непохитну волю до перемоги над ворогами. Цей переказ став сюжетом для відомої картини художника І. Ю. Рєпіна «Запорожці пишуть листа турецькому султанові»... Похований Сірко поблизу Старої (Чортомлицької) Січі на території теперішнього села Капулівки Нікопольського району Дніпропетровської області»¹.

Іван Сірко – «славетний козацький ватажок» – напевно належить до найулюбленіших історичних персонажів українського минулого. Що й казати, цьому діячеві присвячено ювілейну монету номіналом десять гривень; до Української православної церкви (Московського патріархату) зверталось кілька громадських об'єднань з приводу питання про канонізацію Івана Сірка; на честь цього «характерника» проводяться змагання з бойових мистецтв; у мережі Інтернет надібуємо до сорока сайтів, де цитується кумедний лист запорожців до турецького султана, теж пов'язаний із Сірком; а назви книжок, збірок, повідомлень стосовно відомого отамана утворили би чималий бібліографічний показник. Словом, Іван Сірко – постать популярна, про яку знають не лише фахові історики. Вивчаючи історію України другої половини XVII ст., обминути цю особу неможливо, вона стала частиною історичної пам'яті та уявлень про минуле.

¹ Українська радянська енциклопедія. – К., 1963. – Т. 13 (Світлякові – Споудумен). – С. 186.

Однак писати все ж таки є про що. Ну хоча б про те, що насправді лист до турецького султана — літературний твір того жанру, який побутував тривалий час як до початку діяльності, так і після смерті Сірка², або що багато інших тверджень про Сірка можна оскаржити. Наприклад, що Сірко був під Дюнкерком, воював за французів протягом 1644–1646 рр.³, що Сірко народився в містечку Мереві біля Харкова, що славний отаман відпустив свого часу полоненого посланця Петра Дорошенка, Івана Мазепу до гетьмана Самойловича, тому що майбутній гетьман йому «сподобався». Але осо-

² Найкраща розвідка про «листування»: Нудьга Г. А. Листування запорожців з турецьким султаном як літературна пародія//Нудьга Г. А. На літературних шляхах. — К.: Дніпро, 1990. — С. 260–346. У цій праці визнається, що лист султана й відповідь козаків — витвір «літературного середовища» початку XVII ст., друком текст листування вперше з'явився німецькою мовою 1683 р. під час облоги турками Відня. Див. також про славнозвісний лист: Харламович К. Листування запорозьких козаків із султаном//Студії з Криму. Збірник Історико-філологічного відділу Всеукраїнської Академії наук. — К., 1930. — № 89. — С. 19–31. Важливість використання цих «листів» для передачі карнавальні-сміхового аспекту козацького життя, справи для популяризації української історії незаперечна; уже перший історик популярного нариса з історії України «народною мовою» М. Аркас (1908 р.) наводить лист султана та листа запорожців, зазначаючи: «Ці листи може й вигадані, але вигадані влучно» (Аркас М. Історія України-Русі. — К.: Вища школа, 1991. — С. 249). Хоча соковитого слівця Іван Сірко справді особливо не цурався. Так, у листі до Якіма Сомка (березень 1662 р.) від запорожців і Сірка І. Виговський називається «войсковым псом» (Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией (далі АЮЗР). — Т. 13. — СПб., 1884 — № 115. — С. 337), гетьману Самойловичу Сірко відписував про казикерменського бєя, що той «зрадливий пес», котрий мов сторож від турчина й резидент прикордонний між «Крыма и Украины перебывает» (див.: Апанович О. М. Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії. — К.: В-во АН УРСР, 1961. — С. 291). У цьому разі цікавіше засвоєння історіографією «епістолярної», часто не автентичної, спадщини Івана Сірка та запорозьких козаків, коли історик вважає за необхідне передавати колорит доби завдяки листам Івана Сірка до кримського хана, де відобразилася історія походів запорожців на мусульманських сусідів, наголошуючи на ворожнечі козаків з татарами та створюючи історіографічний стереотип. Таких випадків, особливо в історіографії XVIII ст., подибуємо чимало: Величко Самійло. Літопис. Т. 2/Пер., ком. В. О. Шевчука. — К.: Дніпро, 1991. — С. 192–196; Симоновский П. Краткое описание о козацком малороссийском народе и военных его делах, собранные из разных историй иностранных. Немецкой — Бишинга, латинской — Безольди, французкой — Шевалье и рукописей русских чрез бунчукового товарища Петра Симоновского 1765 года. — Москва, 1847. — С. 5–8; Рігельман О. І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. — К.: Либідь, 1994. — С. 455–458.

³ Про твердження щодо перебування Сірка у Дюнкерку і пам'ятник на березі Ла-Маншу див.: Шаповал І. Портрет легендарного отамана (до 300-річчя від дня смерті І. Д. Сірка//Дніпро. — 1980. — № 8. — С. 137–141.

бисто автора як історика, який досліджує в тому числі й добу Івана Сірка, непокоїть одне питання: завдяки чому цей історичний діяч набував «вигаданих» рис, ставав «популярним» і врешті досі є дуже помітною дійовою особою національної схеми історії? Історіографічний шквал написаного про Сірка приваблює і водночас лякає, але, не порушивши його, не розібратися в особливостях сприйняття історії.

Насамперед, уже в оцінках сучасників Іван Сірко не був позбавлений рис радше художнього героя, аніж політичного діяча. Літопис Самовидця називає його «ватагом сільним»⁴, а Веспасіян Коховський подає вельми лицарську характеристику⁵, донські козаки відписують, що татари в усіх мечетях молять Бога про його впіймання⁶, а з польського боку йому складають віршовану панегіричну поему⁷. Ці перші відгуки у багато разів потужніше підхоплені історіографією «військових канцеляристів», особливо Самійлом Величком⁸. Захоплену оцінку Іванові Сірку дає «Історія Русів»⁹. Тобто, що надзвичайно важливо, від початків історіографічного осмислення Сірко значною мірою постає як постать «ідеалізована»¹⁰. Його діяння не слід було витягувати історикам з небуття, ретельно вивіряти документи¹¹, що власне стало завданням подальшої позитивістської доби.

⁴ *Limonic* Самовидця. — К.: Наукова думка, 1971. — С. 134.

⁵ *Historia* panowania Jana Kazimierza przez nieznanego autora wydana z rękopismu przez E. Raczyńskiego — Poznań, 1840. — Т. 1. — С. 245.

⁶ *Историческое* описание земли войска Донского. — Новочеркасск, 1903. — С. 291.

⁷ Переклад цієї поеми Валерієм Шевчуком за популярним виданням: *Анонім*. Короткий опис Сіркових діянь. З рукописної віршованої хроніки другої половини XVII століття//Іван Сірко. Збірник. — К.: Веселка, 1992. — С. 131–141.

⁸ *Величко С.* Літопис. Т. 2/Пер., ком. В. О. Шевчука. — К.: Дніпро, 1991. — С. 188–196, 265–267 тощо.

⁹ *Історія Русів/Пер. укр. Івана Драча.* — К.: Радянський письменник, 1991. — С. 225–226.

¹⁰ У даному разі не йдеться про данину постмодерним підходам з увагою до тексту й власне цілком доречним твердженням, що історією стає те, що написано істориком, а історичний твір за стилістикою та добором фактів є літературним. Мова йде про «науковість» історика, виплекану Л. фон Ранке, — висвітлювати минуле, яким воно було насправді й лише за допомогою вірогідних письмових джерел, себто про історію як «академічний дискурс». У даному разі «джерельних» характеристик Івана Сірка істотно менше, ніж переказів та легенд, образів літературних творів, натхненно підхоплених історіографією XVIII–XIX ст.

¹¹ Хоча, звичайно, в історіографічному розумінні щодо Сірка та його діяльності власне навіть з суто другорядних питань дискусії теж точилися віддавна. Так, навіть такий доволі «компілятивний» історик, як О. Рігельман, визнає, що довіряє одному із свідчень про Івана Сірка та про напад під його керівництвом на будівельників турецьких фортець та вбивство гетьмана Юрія Хмельницького (див.: *Рігельман О.* Літописна оповідь... — С. 459).

Від початку цей «герой» був оточений ореолом легенд, переказів та вигадок, як мало хто з діячів козацьких часів, за винятком хіба Богдана Хмельницького та Івана Мазепи. Сірко був частиною «народної пам'яті», що відображалася в тих же оповідях, приповідках, піснях, де герой знову ж набував радше казкових рис¹², аніж обрисів людини свого часу з усіма відповідно належними їй вадами та чеснотами.

У чому ж причина «олітературнення» Івана Сірка, надання йому харизматичних та вигаданих рис, чому цей діяч став одним із улюблених героїв красного письменства, науково-популярної лектури? Власне, на це дає відповідь не лише «народна пам'ять» з її властивістю забувати й вигадувати, але сама доба діяльності Івана Сірка. 60–80-ті рр. XVII століття — час чергового зіткнення європейського світу з мусульманами. Взяття турками Кам'янця, Чигиринські походи, облога Відня 1683 р. — усі ці події підхоплювалися насамперед літературою, не від'ємною в той час від історіографії, висуваючи, як це було не вперше, боротьбу з підступними поганями, в руках яких гріб Господній, лицарську звиягу та лицарські чесноти, Божі знамення та жорстокість воен на місце основного сюжету літературних творів¹³. Антимусульманська чергова «істерія» виносила на літературний кін нові явища: проекти об'єднання слов'ян Юрія Крижанича, запропоновані московському цареві Олексієві Михайловичу, ґрунтовні антимусульманські трактати українського барокового письменника Іоанікія Галятовського «Лебідь» та «Алькоран», потужну антитурецьку агітацію в Австрії з виданням друком великим накладом мусульманофобських летючих листків. Завзятий борець з мусульманами, кошовий отаман Іван Сірко дуже добре підходив під образ степового лицаря, а його послуги Янові Собеському,

¹² Див. зібрані Я. Новицьким та Д. Яворницьким народні перекази про Івана Сірка, яких, зазначимо, найбільше порівняно з іншими історичними діячами, у збірнику: *Савур-могила*. Легенди і перекази Нижньої Наддніпряниці. — К.: Дніпро, 1990. — С. 113–119. Крім того, наприкінці 80-х рр. XX ст. було перевидано збірку етнографа Якова Новицького 1911 р. (*Новицький Я. П.* Народная память о Запорожье: Предания и рассказы, собранные в Екатеринославщине. 1875–1905 гг. — Рига: Спридитис, 1990. — С. 71–76).

¹³ Переконані, дане твердження потребує ще ретельних студій, але зазначимо, що «повержений півмісяць» істотно вплинув як на європейську культуру, так і на образ турків: *Grothaus Maximilian*. Zum Türkenbild in der Adels- und Volkskultur der Habsburgermonarchie von 1650 bis 1800//Das Osmanische Reich und Europa 1683 bis 1789: Konflikt, Entspannung und Austausch. Wiener Beiträge zur Geschichte der Neuzeit. — Wien, 1983. — Bd. 10. — S. 76–82, про заклики української поезії до боротьби з невірними у 70-х рр. XVII ст. див.: *Шевчук Валерій*. Козацька держава. — К.: Абрис, 1995. — С. 136–139 тощо.

теж героєві боротьби з невірними, під час Підгаєцької кампанії й надалі, виводили Івана Сірка в низку діячів, які врятували християнський світ від навали бусурман. Звідси численні олітературнені риси, десятки переказів та шаржів, про які не тямий, чи йняти їм віру, «а може й те, що весь той вік несвітський є тільки виплід молодого сну, що й досі снить романтик Яворницький»¹⁴.

Зазначимо, що не ставимо за мету створити детальний і по можливості вичерпний історіографічний огляд щодо оцінки Івана Сірка, хоча переконані — ця річ необхідна для вивчення особливостей історіографічного процесу. Образ цього діяча створили «романтизовані» історики другої половини XIX ст. На відміну від складених історіографією образів Хмельницького та Мазепи, Сірковому образу не перепало добряче критики кшталту Карпова чи Лазаревського¹⁵. Висловимо думку, що Іван Сірко так і залишився «найхудожнішим» героєм українського козацького минулого. Він уособлював анархічність вдачі, природну справедливість й низку інших чеснот, що надзвичайно подобалися історикам, що відкривали героїчний світ просто народу.

Насамперед, стосовно Івана Сірка треба зазначити важливу річ — він надзвичайно добре підходив для зображення істориком-романтиком із низки причин. Бо це, поза сумнівом, постать емоційна, пов'язана з народним фольклором. Отаман не досяг найвищої посади в козацькій ієрархії, був уособленням стихії народних мас, «природної» справедливості звичаїв Запорозької Січі. Українська романтична історіографія харківського періоду саме й потребувала таких героїв, саме й виводила на історичну сцену або вигадувала їх, до того часу забутих і знехтуваних¹⁶. Однак харківські романтики приділили дуже мало уваги саме

¹⁴ Це цитата з відомого сонета Миколи Зерова 20-х рр. XX ст. «Розмова на пароплаві», де між тим «...Сіркова стать довготелеса списом розкреслить надбережну ринь...» Див.: *Зеров М.* Твори в 2-х т. — Т. 1. Поезії. Переклади. — К.: Дніпро, 1990. — С. 35–36.

¹⁵ Надзвичайно цікаве та гідне уваги питання критики діяльності «харизматичних» діячів, спростування їх образів та, відповідно, створення нових: щодо діяльності Хмельницького критику його українського образу з російського боку див.: *Карпов Г.* Критический обзор разработки главных русских источников до истории Малороссии относящихся за время: 8 января 1654–30 мая 1672 года. — М., 1870; критику патріотичного образу Івана Мазепи див.: *Лазаревский А. М.* Заметки о Мазепе (по поводу книги Ф. М. Уманца «Гетман Мазепа») // Киевская старина. — 1898. — № 3. — С. 458–485; № 4. — С. 131–167; № 6. — С. 395–411).

¹⁶ Детальніше див.: *Кравченко В. В.* Нариси української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII–середина XIX ст.). — Харків, 1996. — С. 226–231.

Сірку¹⁷. На нього зважали дещо пізніше ті ж прибічники романтичного викладу, але академічніші, з вагомим шаром метафор та вдаваної «неупередженості».

Тут слід зробити певний повтор щодо сприйняття Івана Сірка. Йдеться про те, що Сірко був ідеалізований у письменстві з певним штампом борця з мусульманами. Щойно османська загроза минула, у Російській імперії почалася уніфікація прикордонних козацьких автономій під окреслений взірць, чиновники й історики з імперськими переконаннями, нагородивши запорожців визначеннями «розбійники» та «голітьба», відповідно, запропонували інше русло для подальшої історіографії. З цих причин ім'я запорозького отамана відходило на другий план зображення минулого «Малоросії». Слід зазначити й те, що пам'ятки історичного письменства XVIII ст., у яких прославлявся Сірко й переповідалися численні перекази про нього, особливо «Літопис» Самійла Величка, залишалися у списках і не набули достатнього розповсюдження до середини XIX ст. Сплеск зацікавлення Іваном Сірком слід пов'язати саме з друком цих пам'яток, зокрема, з тривалою «епопеєю» видання згаданого твору С. Величка 1848–1863 рр. Прочитавши історичні твори XVIII століття, історик XIX підхоплював їхню риторичну та стереотипну, що в чомусь показово щодо нашого героя.

Початок наукової «ідеалізації» Івана Сірка слід пов'язати з одним із творців «народницької схеми» української історії, Миколою Костомаровим. Костомаров не може обминути у своїх студіях Івана Сірка, не може не наділити його окремими рисами, які є й рисами демократичної української вдачі. У листі до О. Лазаревського він навіть називає Сірка «Іллею Муромцем козаччини»¹⁸. У своєму досить відомому зображенні «Руїни» Костомаров наділяє Сірка, як і багатьох інших діячів, перебільшуваними епітетами: «славний запорозький богатырь Серко, непримиримейший враг Крыма», «храбрый и на то время верный Серко»¹⁹ тощо. Саме Костомаров

¹⁷ Винятком на цьому тлі, при чому не харківським, виступає польсько-український романтик Тимко Падура, однак його вірш «Сірко» побачив світ за автографом уже після смерті автора 1874 р. (*Українські поети-романтики: Поетичні твори.* — К.: Наукова думка, 1987. — С. 339–340, 548). Знаковим для образу Івана Сірка стало й те, що він не був використаний найбільшим романтиком українського минулого Тарасом Шевченком. Хоча узагальнені образи козацтва, Січі, уславлення козацьких могил, які були властиві поезії найбільшого українського поетичного генія, без сумніву вплинули на формування образу Івана Сірка та усвідомлення значення його могили в пізніші часи.

¹⁸ *Житецький І.* Листування О. М. Лазаревського і М. І. Костомарова//Україна. — 1927. — № 4. — С. 100.

¹⁹ *Костомаров Н. И.* Собрание сочинений: Исторические монографии и исследования: в 8-ми кн. — Кн. 6. — Т. 15: *Руина.* Гетманство Бруховецкого, Многогрешного и Самойловича. — СПб., 1905. — С. 12, 94.

першим подає ті характеристики образу Сірка, які повторювала подальша історіографія²⁰, саме Костомаров вплинув на молодого дослідника Д. І. Яворницького щодо вибору студій останнього на користь вивчення Запорізької Січі²¹, чільною постаттю якої поставав звичайно Іван Сірко²².

По-справжньому викінчено ідеалізований літературно-художній образ Івана Сірка в історіографії, з жахливою плутаниною й часто нехтуванням елементарними приписами академічного дослідження, вніс саме видатний дослідник запорізького козацтва Дмитро Іванович Яворницький²³. Про Сірка цей учений зібрав чимало переказів та пісень і присвятив йому відому й кілька разів перевидану роботу²⁴. Історик помітно прагне «раціоналізувати» діяльність Сірка — це тип «справжнього запорожця», усі часті зміни його політичної орієнтації можна пояснити саме тією козацькою вдачею, яка пов'язувалася з мужністю, хоробрістю, пристрастю, ненавистю до мусульман: «Перебуваючи усе своє життя на війні, Сірко водночас відзначався великодушністю та рідкісною безкорисливістю, і тому ніколи не переслідував слабого ворога, а у позавоєнний час ніколи не

²⁰ «...Истинный запорожец, он не отличался постоянством и легко мог идти за всяким увлечением, как это и доказывал прежней жизнью, когда-то наравне с малоросийским народом был он заклятым врагом поляков...» (*розрядка моя*) *Костомаров Н. И.* Вказ. праця... — С. 209.

²¹ *Ульяновський В.* Релігія і церква в житті та творчості Д. І. Яворницького//*Мирра mundi: Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя.* — Львів; Київ; Нью-Йорк, 1996. — С. 757.

²² Слід зазначити, що думка М. Драгоманова про іншого, не менш значного й дещо «принциповішого» кошового Запорізької Січі — Костя Гордієнка, як уособлення політичної генези Запоріжжя, не була істотно сприйнята істориками, на відміну від багатьох інших драгоманівських думок (Див.: *Драгоманов М. П.* Чудацькі думки про українську національну справу//*Драгоманов М. П.* Вибране... мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні. — К.: Либідь, 1991. — С. 485: «Сам Гордієнко, найбільше достойний слави з українських козаків...»).

²³ Найзваженішу оцінку творчості Д. Яворницького, як на нас, дав київський дослідник В. Ульяновський: «Він своєрідний унікум у науці: в особі Яворницького маємо рідкісний факт проникнення у предмет своїх студій до такої міри, що останній став осердям життя самого дослідника. Козацька психологія, звичаї, світогляд, «козацька душа» загалом були не просто пізнані Яворницьким, а помимо його волі перейняті ним самим...». Тут і далі про особистий вплив М. Костомарова на Д. Яворницького див.: *Ульяновський В.* Релігія і церква в житті та творчості Д. І. Яворницького... — С. 757.

²⁴ *Эварницкий Д. И.* Иван Дмитриевич Сирко, славный кошевой атаман войска запорожских низовых казаков. — Спб., 1894. — 163 с. Ми користуємося цією роботою Яворницького з видання: *Яворницький Д. І.* Иван Дмитриевич Сирко, славный кошовый атаман войска запорожских низовых казаков//*Иван Сирко.* Збірник. — К.: Веселка, 1992. — С. 9–102. Зазначимо, що дана робота про Івана Сірка істотно перегукується, чи радше в багатьох випадках є частиною «Історії запорозьких козаків» того ж автора.

брав здобичі. На війні отаман був самовіддано хоробрий і надивовижу винахідливий: він умів з десятками козаків розбивати сотні ворогів, а із сотнею молодців перемагати тисячі неприятелів»²⁵. Зважмо на радше легенду, ніж людину з блискучою характеристикою в тексті, з безапеляційно вжитими словами «усе життя» (тобто автор відмовляє Сіркові у мирній праці), або ті ж безапеляційні «ніколи не переслідував слабкого ворога», «ніколи не брав здобичі» тощо. У такий спосіб Яворницький втілював у історіографію ідеал справжнього козака, яким у нього ставав Іван Сірко.

Через легендарність Іван Сірко, щойно розквітла українська історична белетристика, став одним із найулюбленіших героїв для популяризаторів минулого²⁶. Великі накладі захопливих творів Адріана Кашенка²⁷, низка інших історико-художніх видань початку ХХ ст.²⁸ — усе це створило навколо Сірка потужний шарм популяризації. Від якого подальший історик уже

²⁵ Яворницький Д. Іван Дмитрович Сірко... — С. 13.

²⁶ Захопливу характеристику Івана Сірка подає перший популярний виклад української історії українською мовою М. Аркаса (1908): «Сірко... як хитрий чоловік» обдурує московський уряд 1673 р., «Сірко був... дуже добрий і розумний вояковик, ...котрий любив волю понад усе, попереду він був заклятим ворогом поляків і татар...» (Аркас М. Історія України-Русі — К.: Вища школа, 1991. — С. 244–246, 249).

²⁷ Власне, уже перші історичні твори відомого письменника, популяризатора української історії Адріана Кашенка присвячувалися Іванові Сіркові — це ненадруковане оповідання «Сіркова слава», а потім «видіння-пророцтво» «На руїнах Січі» (1907) — з тінню Сірка, «таємним голосом» з-під землі, ліричне есе «Сіркова могила» (1907) — з протиставленням героїчних часів «запорозького славного козака-лицаря Івана Сірка» нікчемності сьогодення, коли «ніщо не нагадає в цій країні про минулу волю та славу», але й сьогодні «прості селяни, (а не вчені і освічені люди!) пам'ятають «славного запорозького батька» — «як щось велике і святе, бо це був певний народний богатир-лицар...» (Беляєв В. «...Україна стоїть повсякчас перед очима» (Історична проза Адріана Кашенка)//Кашенко А. Ф. Зруйноване гніздо: Історичні повісті та оповідання. — К.: Дніпро, 1991. — С. 603.). Першим надрукованим історичним оповіданням Кашенка був твір «Запорозька слава», де переповідалися перші його художні спроби про Івана Сірка. Див. перевидання творів Кашенка поч. ХХ ст., де йдеться про Івана Сірка: Кашенко А. Оповідання про славне військо Запорозьке низове. — Дніпропетровськ: Січ, 1991.; Кашенко Адріан. Оповідання про славне військо Запорозьке низове. — К.: Веселка, 1992; Кашенко А. Ф. Під Корсунем: Історичні повісті. — К.: Молодь, 1992 тощо.

²⁸ Тут слід відзначити чудову трагедію про Івана Сірка Спиридона Черкасенка «Про що тирса шелестіла...» (1918) (Черкасенко С. Ф. Твори в 2 т. — К.: Дніпро, 1991. — Т. 1: Поезія. Драматичні твори. — С. 548–655, 876–877) та твір Григорія Бабенка, де, між іншим, розповідається про життя в Харкові та Мерефів в 70-ті рр. ХVІІ ст. (Бабенко Г. Шляхом бурхливим. — Харків, К.: Молоді більшовик, 1931 (перевидання — К.: Веселка, 1995)).

не міг не залежати. Разом з тим, важливим є те, що саме наприкінці ХІХ–на початку ХХ ст. створюється національна схема історії України, усі діячі давньої і власне домодерної доби наділяються «національними» рисами, стають ворогами чи друзями, синами чи зрадниками національної спільноти чи «народу», якій, попри визначення й самоназву своєї доби, надають прикметника «український». Прагнення діячів Гетьманщини щодо боротьби за збереження прав і вольностей «Війська Запорозького» визнаються як боротьба за незалежність України. Власне, Іван Сірко поступово з козацького отамана, запорожця ставав діячем української національної історії, з усім набором епітетів та напругою, метафорами, що створювали ці нові означення порівняно з попередніми. «Справжній запорожець» ставав «справжнім українцем».

Однак після подій 1917–1920 рр. українські історики на еміграції, прагнучи з'ясувати причини поразки визвольних змагань, спробували заперечити й низку постулатів, образів, героїв попередньої «народницької» історіографії, таким чином з'явився «державницький напрям»²⁹. Одним із найяскравіших представників цього напрямку став історик Дмитро Дорошенко. Його характеристика Івана Сірка влучно відбиває й зміну ставлення до чільних діячів минулого. З точки зору авторів цього напрямку, Іван Сірко кілька разів (1659, 1667, 1670-х рр.) своїми діями нищив спроби **українських** гетьманів створити незалежну від Москви та Польщі козацьку державу, він не міг подобатися історикові-державнику³⁰. Найдетальніший образ Сірка Дмитро Дорошенко подав у своїй «лебединій

²⁹ Значимо, що насправді не є прихильниками такого дуже штучного поділу українського історіописання на «народницьке» та «державницьке». Бо обидва напрями пов'язані з постановом саме національної історіографії. Стосовно ж Івана Сірка, то думку про його «недосвідченість», жваво наголошено «державниками», вперше, здається, висловив один із чільних творців «народницької» схеми українського історичного процесу В. Б. Антонович: «Найбільш славетним запорозьким кошовим був Іван Сірко. Не було на Січі чоловіка більш популярного, але вкупі з тим не було більш короткозорого, як він...» (Антонович В. Б. Про козацькі часи на Україні. — К.: Дніпро, 1991. — С. 197; див. цікавий коментар до того О. Василюк та І. Гирича. — С. 231).

³⁰ Тут не можемо не подати ремарку, звичайно, залежачи від попередньої історіографії з її набором «позитивних» і «негативних» героїв, досліджуючи діяльність старшини доби Руїни, волею запитати: зрештою, у чому Петро Дорошенко був кращим чи гіршим за Івана Сірка?.. Йдеться про властивий пошук істориком винних, раціоналізацію минулого, часто безпідставно наділеного сучасними нам рисами й поняттями про правильність, вірність, зраду тощо, процес своєрідного «зміщення» сучасних проблем державного будівництва на діячів попередніх епох. На жаль, чи на щастя, історик — дитина свого часу, людина, якій властиво виявляти симпатії чи неприязнь, й таких тенденційних зображень історичних діячів нам не уникнути.

пісні», власне й творі цілого життя про свого предка – монографії про діяльність гетьмана Петра Дорошенка. Стосовно подій 1672 р., схоплення старшиною Гетьманщини Івана Сірка й закування його в кайдани Д. Дорошенко зазначив: «Старшині мало всміхалась перспектива мати такого гетьмана, як Сірко, з його політичною безпринциповістю, нахилом до демагогії і навіть браком якоїсь логіки в поступуванні»³¹. Однак сам Д. Дорошенко чітко вбачає й логіку в Сіркових діях – з його точки зору, це гетьманські амбіції, прагнення Сірка здобути гетьманську булаву; саме тому він з'являється на Лівобережжі 1672 р., саме тому він повсякчас глузує до рідної булавою «попівському синові» Івану Самойловичеві. Між іншим, важко не визнати тут істотної рації за Дорошенком. Іван Сірко належав, як і його колеги старшини, винесені до верхівки влади козацькою революцією середини XVII ст., до амбітних борців за ту владу, з наголосом на власній значимості, походженні та заслугах. У підсумку Іван Сірко змальовувався як один із нищителів української державності на взірць вагомий українського інтелігента-соціаліста чи отамана доби Центральної Ради, Гетьманату, Директорії... Історія повторювалася?

Цей образ Сірка увійшов і до низки синтетичних праць і підручників з історії України представників цього напрямку історіографії, перевиданих великими накладками в Україні на початку 90-х рр. XX ст. Іван Крип'якевич зауважив щодо Івана Сірка: «Але політичний світогляд Сірка був неглибокий: поза боротьбою з бусурманами, якій присвячував усі сили, він не бачив інших проблем і **мимоволі** шкодив ширшим планам українських державників»³². Наталія Полонська-Василенко теж не відходить від цієї тенденції: «Він був талановитим стратегом, полководцем, але як дипломат завдав багато шкоди справі визволення України, і в критичні моменти нищив її успіхи»³³. Шкода, але думки Д. Дорошенка про істотні владні амбіції Івана Сірка майже не повторювалися і не розвивалися істориками-державниками³⁴.

³¹ *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. Огляд життя і політичної діяльності. — Нью-Йорк: Видання УВАН у США, 1985. — С. 401.

³² *Крип'якевич І. П.* Історія України. — Львів: Світ, 1992. — С. 244.

³³ *Полонська-Василенко Н.* Історія України: У 2 т. — Т. 2. Від середини XVII століття до 1923 року. — К.: Либідь, 1993. — С. 121. Порівняй із поглядами того ж Д. Дорошенка, на якого часто покликається ця дослідниця: *Дорошенко Д.* Нарис історії України. — Т. 2. Від половини XVII століття. — К.: Глобус, 1991. — С. 129.

³⁴ Власне, ця думка доречна. Іван Сірко був представником Запоріжжя, «козацького братства», яке прагнуло контролювати владу в Гетьманщині, використовуючи риторіку про козацький демократизм, справедливість, права та вольності. Основою

Важливо зазначити й те, що й серед українських істориків на території Радянської України теж з'явилася дещо подібна до дорошенківської думка. Національно орієнтований, себто уже з певним набором національно значимих образів, історик-марксист прагнув разом з тим показати класову сутність визначних для української історії осіб. Історик-белетрист Микола Горбань у своєму творі «Козак і воєвода», де натрапляємо на захопливий образ Івана Сірка й повстання на Слобожанщині 1668 р., так описує мрії харківського полковника стати наказним гетьманом: «...сам без воєвод, пануватиме тут. Не таким полковником стане, як ото в Гетьманщині, а першим після гетьмана, наказним гетьманом на всі ці полки. Тоді не 20 дворів, а тисячі підданих буде в його волі – першого ліпшого польського пана заткне за пояс, перед магнатами польськими не пастиме задніх»³⁵. Себто тут Сірко постає таким собі типовим старшиною-експлуататором, з відповідною ідеологією, що базується на накопиченні матеріальних благ та експлуатації підданих.

Власне, у 20-ті рр. XX ст., під час своєрідного розквіту українських історичних студій, хоча і доволі нечітко, вимальовується ще одна позиція

тих звичаїв було Запоріжжя, звідки постало козацтво й почалася козацька революція середини XVII століття. Січовики наголошували на своєму «моральному» праві визначити правильність дій того чи іншого гетьмана, з покликанням на старі козацькі традиції. Саме на Січі козацьким гетьманом було обрано Богдана Хмельницького. З цих причин запорожці заперечили вибір на гетьманство Івана Виговського, обраного не на Запоріжжі, були ініціаторами повстання проти гетьмана 1657–1658 рр. (кошовий Я. Барабаш), потім 1659 р. підтримали Юрія Хмельницького, що вирушив за підтримки січовиків до Переяслава, саме на Січі почав свою стрімку кар'єру Іван Брюховецький, теж обраний запорожцями, що присвоїв собі до цього небувалий чин «кошового гетьмана» і завдяки все тим же запорожцям став гетьманом Лівобережжя 1663 р. Треба зазначити й те, що титул «кошового гетьмана» носив 1664 р. й Іван Сірко (*АЮЗР.* — Т. 5. — СПб., 1867. — № 88. — С. 209.), напевно, претендуючи на гетьманство. Ту ж поведінку Сірка бачимо протягом 1669–1671 рр., хоча Запоріжжя надало перевагу Михайлові Ханенку. Популярність Сірка і його претензії на гетьманство 1672 р. відомі. 1675 р. польський король Ян Собеський об'являє гетьманство Сіркові. Фактом є і здача Дорошенком клейнодів саме на Запоріжжя, Сіркові 1675 р., після чого останній спробував проголосити про нові гетьманські вибори саме за участі Січі. Отже, йшлося про участь Запоріжжя та й низки інших прикордонних козацьких вольниць, що формувалися в прикордонних містах, у спробах впливу на владу в Гетьманщині, власне у «війську Запорозькому». Однак саме Запоріжжя роздирала низка протиріч, що не дивно з огляду на прикордонність, з другого боку слабко з'ясований сам сенс і потужність гетьманської влади. Себто, дії Івана Сірка пов'язані з існуванням ось цієї прикордонної спільноти «охотників», «здобичників», «низового козацтва», що прагне контролювати ширшу територію й населення, здобути на думку представників тієї спільноти «легітимною» з боку Запоріжжя козацькою революцією.

³⁵ *Горбань Микола.* Козак і воєвода. — Харків: Рух, 1929. — С. 98.

в оцінці діяльності Івана Сірка. Йдеться про перегляд у той час схеми взаємовідносин «України та Сходу», спроби показати тісний світ взаємодій між козацтвом, Кримським ханством і Туреччиною (А. Кримський, В. Дубровський, А. Ковалівський тощо)³⁶. Йдеться про перегляд тези про постійну непримиренність, ворожнечі між Україною з одного боку та Кримським ханством і Туреччиною з іншого, спроби зрозуміти ці процеси як складний діалог. Ця течія була якийсь час знехтувана пізнішою історіографією, однак до сьогодні залишається надзвичайно продуктивною й актуальною для висвітлення подій XVII–XVIII ст.³⁷ Сірко зі своєю діяльністю постає з-під пера цих істориків типовим «здобичником», жорстоким вояком³⁸. Відповідно спростовувалися, як хибні, й погляди попередніх дослідників українського минулого, бо навіть «явно грабінницькі походи козаків у чайках на Анатолію й Крим, або походи суходолом на Крим Сірка – історики прикривали високою метою визволення невільників»³⁹.

Але ані «державницьке», ані «марксистське», ані «сходознавче» пояснення діяльності Івана Сірка вирішально не змінили ставлення до отамана у суспільній свідомості. Натомість штаampi «народника» Яворницького широко засвоїлися українською радянською історіографією та белетристикою 60–80-х рр. XX ст., і саме вони є найвизначальнішими до сьогодні. Частково це пояснюється аналогічною ідеалізацією низки інших діячів українського минулого (Данила Галицького, Богдана Хмельницького), що для підняття українського патріотизму використала була радянська влада під час Другої світової війни, боротьби з чужоземними загарбниками. Образ Івана Сірка,

³⁶ Щодо другої половини XVII ст. програмовими здаються статті В. Дубровського: *Україна й Близький Схід в історичних взаєминах*//Східний світ. — 1928. — № 2. — С. 147–158; *Про вивчення взаємин України і Туреччини у другій половині XVII ст.*//Східний світ. — 1928. — № 5. — С. 172–183.

³⁷ Див. цікаву статтю сучасного дослідника О. Галенка: *Про татарські набіги на українські землі*//Український історичний журнал. — 2003. — № 6. — С. 52–67 тощо.

³⁸ У цьому разі «знаковою» стала розповідь з усе того ж Літопису Величка про винищення за наказом Івана Сірка «тум», колишніх невільників (осіб «змішаної крові» — хтось із батьків мусульманин, які запрагли залишитися в Криму), під час повернення з походу 1675 р. (*Величко С. Літопис...* — Т. 2. — С. 191). Див.: *Кримський А. Про долю українських полонянників в Кримському ханстві*//Студії з Криму. Збірник Історико-філологічного відділу Всеукраїнської Академії наук. — К., 1930. — № 89. — С. 15 тощо.

³⁹ *Ковалівський А. З історії тюрко-українських відносин. По доповідях другого українського сходознавчого з'їзду (1–5, XI, 1929 р.)*//Червоний шлях. — 1930. — № 2. — С. 162.

його подвигів, а особливо славнозвісний лист також застосовувалися для підняття духу українців у радянській армії⁴⁰.

У середині 50-х р. XX ст. відбувається поступова зміна парадигм в українській радянській історіографії, низка образів набуває нових тлумачень, частина тверджень базується на попередніх висновках. Дослідження історії України періоду XVI–XVIII ст. пов'язувалося з наголошенням «боротьби українського народу з турецько-татарською агресією». Часто у цій боротьбі відшукувалася мужність і відвага, самопожертва й патріотизм, чого бракувало радянським часам і що ідеалізувалося. Українські радянські історики тієї доби вперто наголошували на «боротьбі з турецько-татарською агресією, яка загрожувала геноцидом українському народу» як підставовій речі для «національного» розуміння українського минулого, багато в чому повторивши думки Михайла Драгоманова ще кінця XIX століття про історичну місію українського народу в боротьбі з цим «ворогом». Оскільки історія феодалізму та ранньонового часу була своєрідною «віддушиною» для творчості, бо над нею слабкіше тяжили ідеологічні постулати тоталітарної держави, то образ Івана Сірка став чи не найулюбленишим для характеристики «національного героїчного типу» тих часів. Таким чином, славний кошовий борець з «агресорами» перетворювався на національного героя з відповідними висловами в численних працях як за доби Радянського Союзу, так і дотепер. Політична «невизначеність» дій Сірка зіграла на руку для нових творців його образу, загальноновизнаного героя складніше було звинуватити в «українському націоналізмі», симпатіях до «зрадливих» гетьманів.

Щонайкраще характеризує Івана Сірка одна з найвагоміших дослідниць історії Запорозької Січі радянських часів, Олена Апанович, і саме з позицій «боротьби з агресією турецько-татарських загарбників». У цій помітній до сьогодні роботі Сірко повсякчас наділяється дослідницею явно охудожненими визначеннями: «безстрашний», «славний», який належить до «кращої частини козацької старшини», що перебувала «на боці мас» і «самовіддано боролася за свободу своєї країни», «одно ім'я якого стало прапором боротьби проти турецько-татарських агресорів»⁴¹ тощо, його дії набувають ореолу правильності: «Він сам н і к о л и не користувався допомогою татар. Мета

⁴⁰ Відомий радянський український історик Микола Ткаченко написав статтю про Івана Сірка із наголошенням на листі до турецького султана (сарказм цього листа скеровувався й проти німецьких загарбників) (*Ткаченко М. Іван Сірко*//Українська література. — 1943. — № 1–2.) тощо.

⁴¹ *Апанович О. М. Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії.* — К.: Вид-во АН УРСР, 1961. — С. 136, 142, 188, 247.

мого життя, говорив він, захист батьківщини, а не її розорення»⁴². Смерть отамана у творі О. Апанович набуває значення національної втрати: «Український народ втратив пристрасного героїчного захисника рідної країни від його споконвічних ворогів»⁴³. Інший впливовий радянський дослідник історії запорозького козацтва — В. Голобуцький — теж підтримує цей ідеалізований образ, що яскраво виводиться у знаковій для популяризації та розумінні української історії дитячій книжці «Гомін, гомін по діброві»⁴⁴.

Найголовніше, що поетизований образ Сірка знайшов своє втілення насамперед у художній літературі. Певно, не відкриємо таємниці, коли скажемо, що коли для науковця-гуманітарія існує сила ідеологічних заборон, які годі обминути, то допитливість шанувальника старовини, як і вся суспільна свідомість, минуле для якої є складовою частиною пояснення сучасного суспільного ладу, «живиться» белетристикою. Твори Володимира Малика, Юрія Мушкетика, Андрія Химка⁴⁵ тощо створили такий потужно позитивний лик кошового, що слід констатувати: образ Івана Сірка — частина українського національного уявлення про минуле й пастка для історика-фахівця, який навряд чи буде почутим у стійких переконаннях й просто змушений використовувати радше літературний образ із відповідними кліше.

Однак у тому є й заслуга українських як радянських, так і пострадянських істориків, які певною мірою мали сміливість відзначити Сірка в образі «національного героя». Йдеться про популяризаторські твори уже згаданої Олени Апанович. У них Сірко постає людиною з «харизмою», запорозьким характерником, «надзвичайною, дивовижною, унікальною особистістю того часу». Помітним стимулом для подальшої ідеалізації Івана Сірка стало святкування 500-річчя українського козацтва 1989–1990 рр. Навпевно, найвизначнішою подією того святкування стало «перепоховання» останків Сірка, створення чергового сакрального міфу довкола його могили в селі Капулівці⁴⁶, де звідтоді дають клятву-присягу новопоставлені козаки

⁴² Апанович О. М. Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії. — К.: Вид-во АН УРСР, 1961. — С. 259.

⁴³ Там само... — С. 296.

⁴⁴ Голобуцький В. Гомін, гомін по діброві: Історичні розповіді про запорозьких козаків. — К.: Державне видавництво дитячої літератури УРСР, 1963. — С. 135–140 (друге видання — К.: Веселка, 1968). Великі накладі цих книжок, їх доступність у мережі навіть сільських бібліотек є прикладом чудової популяризації українського минулого.

⁴⁵ Малик В. М. Твори: в 2-х т. — Том 1–2. Таємний посол: Роман. — К.: Дніпро, 1986 (перше видання — К.: Молодь, 1976.); Мушкетик Ю. Яса. — К.: Радянський письменник, 1987 (друге видання — 1990 тощо); Химко А. І. Засвіти. — К.: Радянський письменник, 1990; Кулаковський В. М. Іван Сірко. — К.: Молодь, 1992 тощо.

⁴⁶ Апанович Олена. Розповіді про запорозьких козаків. — К.: Дніпро, 1991. — С. 200–206.

«відродженого» Українського козацтва. Крім того, кінець 80–90-х рр. — час перевидання популярних творів красного письменства, де описувалося українське минуле, праць низки істориків (того ж Яворницького). Усе це увиразнило й підсилило захоплення запорозьким козацтвом. Іван Сірко остаточно злився з частиною національної свідомості українців.

Досить впливовою й багато у чому знаковою для утвердження ідентичності й ототожнення українського минулого насамперед з козацькою добою стала науково-популярна книжка «Як козаки воювали», уперше видана 1990 р., написана колективом дніпропетровських дослідників (Мищик Ю. А., Плохій С. М., Стороженко І. С.). У цій роботі (вона, як і книжка Д. І. Яворницького, мала не одне видання) подається блискуча характеристика Івана Сірка. Між іншим, висловлюється і цілком вірогідна думка про Поділля як місце народження Івана Сірка. Ідеал кошового підкріплено важливим для історика висловом: «Джерела засвідчують, що славнозвісний козацький вождь був глибоко релігійною людиною, безсрібником, аскетом, майже зовсім не вживав спиртного⁴⁷, відзначався силою, воїнськими доблестями і високими моральними якостями»⁴⁸. Тут уже констатується як беззаперечне: «Тепер його могила знаходиться біля того ж села, але в іншому місці. Тут стоїть і надгробний камінь, і пам'ятник кошовому отаману, котрий став національним героєм українського народу»⁴⁹.

З подібних позицій написана і досі найкраща на сьогодні, на нашу думку, робота про Івана Сірка отця Юрія Мищика. Саме художність визначень уже «національного героя» істотно виділяє цей, знову зазначимо, високофаховий біографічний нарис: «Ще за життя його ім'я було оспіване в думах та піснях, увійшло в легенди, стало символом не тільки запорозького козацтва, а й усього волелюбного духу українського народу»⁵⁰.

Але національна «героїчність» потребувала певних застережень щодо діяльності Івана Сірка проти «гетьманів-державників», особливо після перевидання «Нарису історії України» Д. Дорошенка в Україні 1991 р. Тут, на нашу думку, задля ілюстративності слід відзначити останню змістовну й перероблену монографію вже згадуваного В. Голобуцького. Після висвітлення поглядів Д. Дорошенка на діяльність Сірка колишній радянський

⁴⁷ Пор. характеристику Івана Сірка Д. Яворницьким: «...він любив подеколи погуляти і добряче випити і під чаркою показати своє козацьке завзяття;...» (Яворницький Д. І. Іван Дмитрович Сірко... — С. 13.).

⁴⁸ Мищик Ю. А., Плохій С. М., Стороженко І. С. Як козаки воювали. — Дніпропетровськ: Січ, 1991. — С. 172.

⁴⁹ Там само... — С. 179.

⁵⁰ о. Юрій Мищик. Отаман Іван Сірко. — Запоріжжя: РА Тандем У, 2000. — С. 3 і далі.

історик зазначає, що «така характеристика потребує переміни акцентів»: «Сірко в принципових питаннях завжди керувався ідеєю незалежності України», зокрема, підтримав Виговського 1664 р., Дорошенка 1668 р. «І що найбільш може посилити цей висновок — Москва ставилась до нього з великим недовір'ям, і не без підстав...» ...«Отже, Сірко добре розумів політику Москви і, щоб запобігти повній ліквідації автономії України, йшов на різні політичні комбінації, шукаючи вихід із скрутного становища. І не його провина, що це йому не вдалось, як не пощастило знайти оптимального рішення й багатьом гетьманам, починаючи з Виговського»⁵¹.

На загальному тлі останніх публікацій досить нетиповою є ремарка знаного українського літературознавця Дмитра Наливайка. У своїй роботі про рецепцію України в Західній Європі, «відхиляючись від теми», автор висловлює незгоду з «ідеалізацією» кошового Сірка, «в яку впадають деякі наші історики і особливо письменники». Однак й у цьому контексті Іван Сірко виступає радше як герой художнього твору, завдяки численним цитатам з твору Д. Яворницького. Попри те цікавою є така думка автора про діяльність Івана Сірка: «складається враження, що в її основі не вироблений політичний курс, а скоріше архетипи колективного підсвідомого, що виробилися в дуже специфічному середовищі запорозького козацтва»⁵². Відмова діям Сірка в «гаію» — найкраще пояснення, але проблема історичного пізнання якраз у наділенні історичних діячів поясненнями рисами, бо підсвідоме ми реконструюємо лише завдяки «свідомому».

Словом, Іван Сірко наділений попередніми істориками та літераторами низкою тих рис, без яких зображення українського минулого 60–70-х р. XVII ст. годі уявити. Він є частиною історичної парадигми з усіма поясненнями й відхиленнями. Хоча дослідження сучасного впливу образу Івана Сірка на суспільну свідомість і утилітарне застосування цього образу (як зображення на сувенірах, горілчаних та цигаркових етикетках, у назвах вулиць)⁵³ ще чекає на виконавця.

Саме тут і слід заперечити твердження дослідника української популярної культури Олександра Гриценка, котрий, вживаючи західні тлумачення поняття «героїв культури», стосовно козацького типажу зараховує

⁵¹ Голобуцький В. Запорозьке козацтво. — К.: Вища школа, 1994. — С. 443, 446.

⁵² Наливайко Дмитро. Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI–XVIII ст. — К.: Основи, 1998. — С. 338–339.

⁵³ З цього приводу наведемо як взірцеву статтю про використання образу Богдана Хмельницького: *Bürger Jana. Bohdan Chmel'nyuc'kyj und der Kosakenmythos in der postsovjetschen Ukraine//Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. — Band 50. — 2002. — Heft 1. — S. 62–86.*

Івана Сірка до героїв «усної доби»⁵⁴ (поряд з героями «доби письменства» Тарасом Бульбою та «доби кіно та мас-медіа» Нестором Махном). На думку цього дослідника, Сірко — це «майже «біологічно чистий» вид героя-бунтівника: навіть **міфологізатори-державники** пізніших часів не спромоглися зробити «славного лицаря» Івана Сірка державником, «розбудовувачем України», а лише «одним із найбільших патріотів рідної землі, одним із найславніших її звитяжців»⁵⁵. Хоча і посилається О. Гриценко на передмову до згадуваного й нами збірника «Іван Сірко» (Київ: Веселка, 1992), пера швидше свого колеги письменника, Юрія Мушкетика. З точки зору типового міфологізатора, тобто історика, на це можна відповісти так. У цьому, власне, і є основна «почесна функція» історіографії: створювати новий «міф» чи підтверджувати старий. І як видно за останнім твором В. Голобуцького, «міфологізатори» таки спромагаються створювати державницький образ Сірка, визнаючи за ним роль одночасно як державника та національного героя. Вважаємо, що й спроможуться надалі, не з гіршим успіхом, ніж «міфологізатори» нового бачення української популярної культури. Між тим, і ці нотатки про Івана Сірка не претендують на остаточність висновків, вони лише є спробами відшукати істину, без жодної гарантії, що шукач не збився на манівці й не наробив помилок. Однак, незалежно від успішності чи хибності пошуків, можна стверджувати, що наше бачення є підставою для створення чергової легенди чи «міфу» біографії непересічної постаті українського минулого.

* * *

Свого часу Войцех Вжозек запропонував оцінювати історіографію як «гру метафор», особливо у стосунку до «нової історичної науки». Кожний історик прагне збагнути світ лише у межах культури, у якій існує та мислить. Ставлення історичної науки до минулого — взаємини однієї культури з іншою. Відповідно, відбувається процес антропоморфізації — внесення культури дослідницької в культуру досліджувану. Пізнання історії — з'ясування ролі метафор, які конструюють пізнання світу та людини. Метафора у цьому разі — це різниця між буквальним та новим змістом, яка виникає в результаті пізнавальних зусиль історика запровадити семантичний новотвір

⁵⁴ Ледве чи вірно робити із Сірка саме «усного героя», бо від часів появи й до сьогодні його образ саме письмовий, про що й підтверджує увесь наш попередній виклад. Усна ж пам'ять про нього без письмової фіксації навряд чи мала б сенс.

⁵⁵ Гриценко О. «Своя мудрість». Національні міфології та «громадянська релігія» в Україні. Додаток до «Нарисів української популярної культури». — К., 1998. — С. 45.

в існуючу до цього мову⁵⁶. З цього приводу надзвичайно цікаво буде дослідити «метафору» Івана Сірка від «борця з невірними» до «істинного запорожця» й «національного героя». Напрута між буквральними та новими смислами подій української історії далі буде тільки зростати, тому по-стать Івана Сірка ще тривалий час буде полем для випробування різних пояснень складних часів Рутни.

Глава 2 МІСЦЕ НАРОДЖЕННЯ ІВАНА СІРКА

Сформовану десятиліттями думку, що Іван Сірко народився поблизу Харкова, здається, не зовсім легко й спростувати. Та не з огляду на критику джерел, а внаслідок усвідомлення минулого на цілком іншому рівні, ніж наукова дискусія, — заперечення переконань і упереджень. У цьому разі й кількості подібних цьому досліджень навряд чи відтиснуть стереотипи про «батьківщину» Івана Сірка. І все з того приводу, що про Мерефу як місце народження козацького ватажка вже написано, певно, сотні статей і заміток; у довідниках, енциклопедіях, біографічних описах, художніх творах чітко стверджується про «нашого славетного земляка» — Івана Сірка; сотні освічених людей з Мерефи, Харкова, численних мегаполісних селищ і містечок глибоко переконані в цьому і не сприймають заперечень. І хоча чимало істориків уважають помилковою гадку про це місце народження відомого кошового, однак, знову ж на певному рівні історичної свідомості й пам'яті, Мерефа й батьківщина Івана Сірка — поняття синонімічні. Місце народження «сильного ватага», «головного фокусу свого часу» немов утягує Слобожанщину (й Мерефу зокрема) у коловорот українських подій XVII ст., є засобом для гордощів славетним минулим. Але...

Для дослідника тривожної доби XVII ст. місце народження будь-якої знакової постаті має швидше характер цікавої деталі, а не тривалих детальних пошуків. Українське населення цього часу було досить мобільним. Місце народження часто аж ніяк не визначало місцевість майбутньої діяльності, а люди типу І. Сірка змінювали з десяток «батьківщин», кидаючи набутки, «тихі води й превтішні пасіки». Тобто, для (теж, до речі, не завжди «осілого») мешканця XX ст. місце народження видатної постаті є цікавішим, ніж для мандрівця прикордоння XVII ст. Попри те, ми зважились на студії джерел.

Отже, Д. І. Яворницький, перший детальний біограф І. Д. Сірка, пише про славного отамана: «Родом він був з козацької слободи Мерефи Слобідської України»⁵⁷. Треба зазначити, що видатний історик за свого життя неодноразово зазнавав критики за швидкоплинні висновки та некритичне

⁵⁶ *Вжозек Войцех*. Историография как игра метафор: судьбы «новой исторической науки»//Одиссей. — 1991. — С. 60– 61. Деталі: *Wojciech Wrózek*. History. Culture. Metaphor. The Facets of Non Classical Historiography//Universytet im. Adama Mickiewicza w Poznani. Seria Historia. — Poznań, 1997.

⁵⁷ *Яворницький Д. І.* Іван Дмитрович Сірко, славний кошовий отаман війська запорозьких низових козаків//Іван Сірко. — К.: Веселка, 1992. — С. 11; *Яворницький Д. І.* Історія запорізьких козаків. — К.: Наукова думка, 1990. — Т. 2. — С. 229.

ставлення до джерел⁵⁸. Однак учений дав і посилання на приступні нам надруковані «акти»⁵⁹. Що ж бачимо: у першому документі, на який посилається Д. І. Яворницький, взагалі не згадується Мерефа, а йдеться про доньку І. Сірка та Лубенський Мгарський монастир. Наступний документ — прохання І. Сірком у московського царя м. Келеберди, на що 14 травня 1676 р. прийшла царська резолюція, щоб жив І. Сірко зі своєю дружиною у Мерефі, де перед тим мешкав, або в яких інших «государевых» (певно що слобідських) містах. Але попереднє місце проживання не є свідченням, що саме воно є місцем народження. Прямих згадок про те, що І. Сірко народився в Мерефі, у цих документах немає.

Недоречно і подальше посилання Д. І. Яворницького щодо того, що І. Сірко мав у Мерефі млин та іншу маєтність⁶⁰, бо в документі, на який посилається вчений (а це лист І. Брюховецького до царя), йдеться про негаразди між гетьманом та Сірком. Брюховецький, зокрема, пише, що Сіркові нічого на нього ображатися, бо він навіть дав отаману млин і будинок із засіками. У листі не вказується, де саме І. Брюховецький дав млин і будинок. Але, певно, що не на Слобожанщині, над якою не мав юридичної зверхності й не міг розпоряджатися грунтами й маєтностями⁶¹. Окрім того, Брюховецький пише, що дав млин

⁵⁸ «Не маючи наукової методи й не дуже критично розбираючись в джерелах, Еварницький не зміг дати історії Запорожжя, яка б відповідала вимогам новішої історичної науки...» Про це з посиланнями на інших критиків Яворницького див. *Дорошенко Д. І.* Огляд української історіографії. — К.: Українознавство, 1996. — С. 172.

⁵⁹ *АЮЗР.* — СПб., 1878. — Т. 9. — № 127. — С. 606, 607; *АЮЗР.* — СПб., 1882. — Т. 12. — № 178. — С. 643.

⁶⁰ Дане посилання в Яворницького (Історія зап. козаків. — С. 229, 478): Соловьев, История России, СПб., XI, с. 194; Насправді, *Соловьев С. М.* История России с древнейших времен. — 3-е изд. — М., 1880. — Т. 11: *История России в царствование Алексея Михайловича.* — Т. 1. — С. 194.

⁶¹ Цілком обґрунтовано про це висловився історик землеволодіння на Слобожанщині Є. Овчаренко: «Отже, ми повинні визнати, що твердження, ніби-то Слобожанщина з самого початку була під гетьманським реґіментом, і тільки десь у 60-х роках XVII ст., навіть з кінцем цього десятиліття, відокремилася від решти України, яка залишилася й надалі під зверхністю гетьманів, не має жодних підстав» (*Овчаренко Є.* Земельна власність у Слобідській Україні в XVII–XVIII в., її походження і форми//Записки історико-філологічного відділу ВУАН. — Кн. XVII. — К., 1928. — С. 48). Мало того, козацька старшина слобідських полків ревно оберігала свою монополію на землю, відзначаючи в одній з чолобитних 90-х рр. XVII ст.: «гетманского реґименту старшина и казаки всякая волности и мельницы и земли имеют в гетманских городях, а в наших слободских городях гетманского реґименту люди никакими землями и мельницами никогда не владели» (див. *Важинский В. М.* Землевладение и складывание общины однодворцев в XVII в. (На материалах южных уездов России). — Воронеж: Изд-во Воронежского гос. университета, 1974. — С. 159). Між іншим, див.: *Апанович О.* Боротьба... — С. 30.

і братові І. Сірка. Але брат І. Сірка загинув саме в часи написання листа на Поділлі⁶², а на слободах жодного разу не згадується. Тобто, йдеться про показування Сірка Брюховецьким на початку 1664 р. й десь у Гетьманщині.

Дані твердження Д. І. Яворницького про Мерефу як місце народження Івана Сірка не обґрунтовані. Чи слід звинувачувати вченого в даному разі? Певно, що ні. Сам родом з-під Харкова, себто «слобожанин», Яворницький, досліджуючи історію Запоріжжя, не міг не відзначити «слобожанське коріння» свого улюбленого героя. Бодай навіть так.

Ще більшою проблемою для мереф'янської локалізації малої батьківщини героя є те, що результати дослідження останків І. Сірка засвідчують, що він народився між 1605–1610 рр.⁶³ Жодних документальних даних, що слобідська Мерефа існувала у цей час, немає. Спроби довести, що Мерефа існувала ще у XVI ст. («Це було українське поселення, про існування якого не знали московські воеводи»⁶⁴), не зовсім ймовірні. В умовах добре поставленої прикордонної служби, суворого бюрократизму Московської держави не помітити навіть дрібне стабільне поселення протягом десятиліть було майже нереально. Переписчики на кордоні мали чіткі фіскальні цілі. У ретельній «Книге Большому чертежу» 1627 р. згадується р. Мерефа⁶⁵, від якої пізніше отримало назву поселення, але аж ніяк не населений пункт.

Наступному обґрунтуванню про давність Мерефи теж не слід йняти віри. Йдеться про відомість про землі Харківського полку 1749 р., де дані про займанщини й володільців записувалися з уст старожилів. Про слобідку Артемівку поблизу Мерефи старожили відзначили, що оселена вона «в прошлых годах тому будет лѣтъ сто и больше... бывшим харковским полковникомъ Ивановомъ Сѣркою»⁶⁶. Але записи усних даних можуть мати істотні огріхи. Жоден опитуваний не фіксував дати, не знав точного літочислення, у народній культурі обрахунок вівся ж не за роками, а за святами й певними подіями, звідки висловлювання «тому будет лет сто и больше». Поруч з тим, події досить часто відбувалися не за пам'яті старожилів. Себто, дата бралася досить приблизно. Наприклад, у цій же відомості про с. Рокитне

⁶² *Jerlicz J.* Latopisiec, albo kronika Joachima Jerlicza. — Warszawa, 1853. — Р. 2. — S. 92

⁶³ *Юрїї Муцук.* Отаман Іван Сірко. — Запоріжжя: РА Тандем У, 2000. — С. 4. Див. про обстеження останків І. Сірка: *Пам'ятки України.* — 1989. — № 1. — С. 47.

⁶⁴ *Михайлин І. Л.* Слобожанська сучасниця Богдана Хмельницького//Історичні віхи Слобідської України XVII–початок ХХ ст. — Харків, 1997. — С. 43.

⁶⁵ *Книга* Большому Чертежу: Памятник 17 в. — М.; Л.: АН СССР, 1950. — С. 63, 74.

⁶⁶ *Багалей Д. И.* Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний) в XVII–XVIII столетии (далі Материалы...) — Х., 1886. — Т. 1. — С. 290.

зазначали, що воно поселене харківським полковником Григорієм Донцем «тому будетъ лѣтъ с пятидесять»⁶⁷, себто близько 1699 р., але полковник насправді помер 1690 р.⁶⁸ Додамо, що визначати дату по усних згадках стосовно Мерефи є не вельми вдячною справою ще й тому, що містечко кілька разів майже вщент руйнувалося татарами, востаннє — 1711 р.⁶⁹, поселення відновлювалося, нові мешканці знали попередню історію лише за чутками.

Незважаючи на те, що зараз, як на нас цілком вірно, окремі українські дослідники наголошують на значенні інших джерел, крім письмових, вітчизняне історіописання насамперед тяжіє до тексту, письмове джерело та його критика були й є основою історичного дослідження. Думку, повторюємо, необґрунтовану, Д. І. Яворницького про Мерефу як батьківщину І. Сірка заперечив 1914 р. Є. Альбовський⁷⁰, а після нього радянський учений А. Г. Слюсарський. Останній зазначив, що Мерефа виникла пізніше Харкова і навів конкретні дані: В «Описании Харькова 1670 года» говориться про те, що «В Харьковском уезде в десяти верстах у Ржавого колодезя на проходах от Муромского шляху построен острожок», але сторожі в ньому немає, «потому что от Муровского шляха поселилась слобода Мерефа». У той же час за описом 1663 р. цей острожок згадується зі сторожами. Жодних згадок про містечко Мерефу немає і в чолобитній про землі дітей боярських с. Архангельського 1659 р., хоча згадується річка Мерефа⁷¹. Такі згадки дозволяють стверджувати, що Мерефа виникла між 1663 і 1670 рр.

⁶⁷ Багалей Д. И. Материалы ... — Х., 1886. — Т. 1. — С. 291.

⁶⁸ Филарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. — Отд. 1: Монастыри. (далі — Филарет ... Отд.). — М., 1857. — Стб. 57.

⁶⁹ Загалом посиленням на дати в минулому не слід йняти особливої віри. В описі міста Мерефи 1773 р. сказано: «Сей город Мерефа с начала поселен 7192 г. (1684 р.) и собирались на поселение малороссияне из-за Днепра полских и малорусских мест... А кто осадчей был неизвестно по неимению старажиллов и письменных изъяснений» (Багалей Д. И. Материалы ... — Харьков, 1890. — Т. 2. — С. 221). Про розорення Мерефи 1711 р. див. цей же збірник Д. Багалія — С. 222, Филарет ... Отд. 2: Уезды Харьковской и Валковский. — Стб. 89–90.

⁷⁰ Альбовский Е. Харьковские казаки: вторая половина XVII в. — СПб., 1914. — С. 105, 106, 108–109. Альбовський у цій праці подає ґрунтовну критику тверджень Яворницького про Івана Сірка та Слобожанщину, при тому зазначає, на наш погляд, цілком слушно: «...утверждение... что Серко был родом из Мерефы, составляет крупную ошибку, как по отношению к предмету исследования, так и всего края, с историей заселения которого почтенный историк (виділено самим Альбовським, йдеться про Д. І. Яворницького), следовательно, незнаком» (С. 106).

⁷¹ Слюсарский А. Г. Социально-экономическое положение Слобожанщины в XVII–XVIII вв. — Харьков: Книжное издательство, 1963. — С. 100; Див. про межування 1659 р.: Багалей Д. И. Материалы для истории города Харькова в XVII в. — Харьков, 1905. — С. 25.

З усього вищесказаного слід зробити один висновок: Д. І. Яворницький вельми не точно визначив місце народження Івана Сірка, і відтак почалася плутанина з часом заснування слободи Мерефи на Харківщині.

Користуючись нагодою, зазначимо, що найприйнятнішою датою заснування Мерефи є 1665 рік. А слобода, чи то пак містечко з повним на те правом може вважати своїм засновником, осадчим саме Івана Сірка. Саме 1665 р. Іван Сірко став харківським полковником. З опису, на жаль, лише з опису, відомий цікавий документ 1665 р. про відмежування новій слободі «Мурафі» (так інколи називали Мерефу) земель, при чому на чолі мешканців згадується «Ив. Сирко»⁷². Безпосередні згадки про Мерефу трапляються лише з 1667–1668 рр. (див. главу 8 цієї розвідки). Іван Сірко з'являється в Харкові лише наприкінці 1664 року. Використовуючи право займати вільні землі й осаджувати слободи, Іван Сірко з іншими переселенцями напевно ж і заснували слобідку Мерефу на однойменній річці.

Де ж шукати Батьківщину Івана Сірка? Певно, що на «Великому кордоні» від Адріатики до Каспію. Але найслухнішим нам видається твердження відомого дослідника козаччини Ю. А. Мицика. В одному з листів гетьмана І. Самойловича до воеводи Г. Ромодановського переказано слова І. Сірка: «а как де родился за ляхами, там хочет и умереть». Значить, ймовірно, Іван Сірко народився на початку XVII ст. на території Речі Посполитої, при чому на думку Ю. А. Мицика, на Поділлі, у родині дрібної православної шляхти (1592 р., зокрема, згадується шляхтич Войтех Сірко)⁷³.

Відсутність прямих згадок про народження Івана Сірка в Мерефі, прийнятніші думки про народження отамана в іншій частині України, аж ніяк не повинні засмучувати шанувальників минулого. Ба, Мерефа може пишатися, що її осадчим була така колоритна постать, як Іван Сірко.

Але тут не слід ставити крапку, адже поєднання Сірко — Мерефа, Мерефа — Сірко має глибший нюанс, але вже не для дослідника минулого, а спостерігача сучасності, відображення історичної пам'яті. Історик тут як академічний дослідник не відіграє жодної ролі, проте на основі певних сентенцій істориків формується «історична пам'ять» спільноти, хоча й лише на рівні почуттєвому. Брак освіти у представників влади, наявність широкого кола краєзнавців-аматорів та і власне кваліфікація історичних академічних установ витворюють дуже істотний симбіоз «здавнення», «сакралізації», «увічнення» певних діячів та місць без яких суспільна свідомість не може існувати.

⁷² Маркевич А. Столбцы, принадлежашие графу М. М. Толстому в г. Одессе//Киевская старина. — 1889. — № 2. — С. 506.

⁷³ о. Юрій Мицик. Назв. праця — С. 5. Також див. замітку про Івана Сірка Веслава Маєвського: Polski słownik biograficzny. — Т. 37. — Warszawa, 1997. — S. 566.

Іван Сірко, як зазначалося у попередньому розділі, є яскравим прикладом такого уславленого героя. Необережна фраза Яворницького про місце народження Сірка, майже через сто років після написання, стала аксіомою з відповідними наслідками.

5 вересня 1995 р. громадськість міста Мерефи відзначила 400-ліття свого міста. Якщо Сірко народився у Мерефі десь на початку XVII століття, то поселення Мерефа уже існувало. Нескладні математичні обрахунки — і початок Мерефи вивели 1595 роком. У даному випадку абсолютно не йдеться про першу письмову згадку щодо існування цього населеного пункту. Йшлося про ширшу проблематику: українська колонізація Слобожанщини була народною, недержавною, себто нефіксованою бюрократичним державним апаратом, звідси можна пояснити брак джерел (радіше їх відсутність) впродовж більш ніж півстоліття існування населеного пункту. Лише поява на цих землях московського державного імперського апарату — початок фіксації історії. Заснування слободи Мерефи наприкінці XVI ст. ознаменувало початок стихійного українського залюднення Слобожанщини, що випереджав появу тут московських властей⁷⁴. Йдеться про ширше коло тлумачень — доведення споконвічної українськості регіону, його незаперечної належності до України й домінування тут української культури. Саме перші згадки про ці обшири протягом XVI–XVII ст., спроби довести першість українців у колонізації краю й узаконити їхнє право на ці землі — майбутнє поле баталій між «українським» та «російським» сприйняттями минулого, чергова блискуча метафора, а отже, й нова гра. Гра, у якій відображено проблеми сучасного й питання про походження — «цей небезпечний бовван історика».

⁷⁴ Михайлин І. Гніздо волелюбного лицарства//Слобідський край. — 1995. — 12 вересня.

Глава 3 ЧИ ПЕРЕБУВАВ ІВАН СІРКО НА СЛОБОЖАНЩИНІ до 1664 року

Реконструкція біографії Івана Сірка до появи про нього чималої кількості згадок від 1659 р. — досить складна річ. Хоча перші згадки про Івана Дмитровича Сірка засвідчують: він мешкав на тій частині Дикого поля, що перебувала під владою Московської держави, ще у 40-х р. XVII ст. Хоча, можливо, Сірко і раніше бував тут, брав участь у козацьких набігах 30–40-х рр. XVII ст., бо з цими діями пов'язані імена пізніше відомих осіб, таких як І. Богун та М. Пушкар⁷⁵.

Насамперед, не зловживаючи місцем, зазначимо: думка про те, що вперше Сірко згадується 1644 р. як полковник козацького війська, найманець французького короля, що воював з іспанцями під Дюнкерком, є безпідставною⁷⁶. Виявлені копії документів засвідчують, що в цей час майбутній отаман очолював «черкас» прикордонного містечка Московської держави Усерда. Служба українських козаків на південному прикордонні Російської держави з кінця XVI ст. була поширеним явищем. Місто Усерд збудоване російськими служилими 1637 р., а з 1638 р. там оселилася українська

⁷⁵ Див. про це: *Флоря Б.* Молоді роки Івана Богуна//Україна в минулому. — К. — Львів, 1992. — Вип. 2. — С. 70–78.

⁷⁶ Найголовніше, що цю гадку важко спростувати, але знову ж не на академічному, а на почуттєвому рівні присутності українських козаків у трагедійних баталіях Тридцятилітньої війни, й про те існує чимало літератури. Крім того, твердження про Дюнкерк — складова частина «національного» образу козацтва, широко пропагованого у 60–80-ті рр. XX ст. (*Половцов А. В.* О малороссийских казаках на французской службе//Труды XI Археологического съезда. — Киев, 1902; *Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький. — Львів: Світ, 1990. — С. 81; *Марочкін В.* Чи був Хмельницький під Дюнкерком?//Вітчизна. — 1989. — № 5. — С. 127–129; *Шаповал І.* Портрет легендарного отамана (до 300-річчя від дня смерті І. Д. Сірка//Дніпро. — 1980. — № 8. — С. 137–141 тощо). Існує чимало спростувань, як на нас цілком достатніх, аби визнати «факт» перебування Сірка та Хмельницького у Франції черговою необгрунтованою вигадкою (*Голобуцький В.* Запорозьке козацтво. — К: Вища школа, 1994. — С. 300–314; *Варгатюк П.* Богдан Хмельницький, українські козаки і облога Дюнкерка (спростування застарілої легенди)//Кур'єр Кривбасу. — 1998. — № 12. — С. 171–178. тощо).

громада, що прийшла із Запоріжжя. Отже, з 1644 р. в Усерді отаманує Іван Сірко. Так називається цей отаман лише раз у документі 1644 р., в інших же джерелах за російським звичаєм його називають Іван Дмитрієв, за патронімією, це й підтверджує наш здогад, що дана особа є Іваном Дмитровичем Сірком. Саме «Іван Дмитрієв» очолював побудову «Ольшанського острога», майбутнього міста Ольшанська, постійно відбиваючи татарські напади, а 1646 р. вирушив до Азова воювати з татарами⁷⁷.

У 1649 р. після укладання Зборівського миру згадується якийсь Іван Сірик (?) — козак Чернігівського полку⁷⁸. Перші безпосередні згадки про Івана Сірка на українській території стосуються Жванецької кампанії 1653 р., коли він на чолі загону козаків відбив ясир у татар, які поверталися з-під Жванця⁷⁹. За польськими відомостями пізнішого часу, у 1654 р. І. Сірко з І. Богунном ображаються на Б. Хмельницького через угоду з Москвою, говорячи, що гетьман хоче козаків віддати у неволю. Хмельницький, зазначає автор згадки, навіть боявся сміливих полковників, викликав їх за непослух до свого суду, та ті не з'явилися. Богун пішов до Потоцького, а Сірко втік на пониззя Дніпра, де збирав вільних людей і уклав угоду з татарами⁸⁰.

Події від 1659 р. детальніше пов'язані з Сірком, це вже не окремі згадки. У кінці липня 1659 р. він із запорожцями розбиває союзників гетьмана Виговського — татар, визволяє ясир, загрожує навіть гетьманській столиці — Чигирину. Вирушає на допомогу обложеному в Києві Виговським воеводі Шереметьєву, воює з висланими проти нього гетьманом військами, повертається на Січ⁸¹. У подальшому Сірко виявляє себе прихильником Юрія Хмельницького. Напевно, у цьому разі можна яскравіше відобразити ту невелику частину політичної діяльності Сірка, представника Запоріжжя,

⁷⁷ Усі деталі з посиланнями: Маслійчук В. Л. Нові дані до біографії Івана Сірка // Дніпропетровський історико-археологічний збірник. — Вип. 2. — Дніпропетровськ, 2001. — С. 516–520.

⁷⁸ *Ресепт* Війська Запорозького 1649 р. — К.: Наукова думка, 1995. — С. 479.

⁷⁹ На жаль, у тій літературі, де знаходимо ці твердження, немає посилань на джерела, у яких про це йдеться. *Апанович О.* Чортотлицька Запорозька Січ. — К.: Українське козацтво, 1998. — С. 27; о. *Юрій Мицик.* Отаман Іван Сірко... — С. 12 (тут йдеться лише про згадану Віршовану хроніку... Короткий опис Сіркових діянь); *Його ж.* Нові дані про діяльність Івана Сірка на Вінничині // Тези 6-ї краєзнавчої конференції. — Вінниця, 1989. — С. 17.

⁸⁰ *Historia panowania Jana Kazimierza przez nieznanego autora wydana z rękopismu przez E. Raczynskiego* — Poznań, 1840. — Т. 1. — С. 182.

⁸¹ Найперша згадка про це — лист коронного обозного Анджея Потоцького до короля з відомостями про події в Україні 4 серпня 1659 р. (*Памятники*, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. — К., 1898. — Т. 3. — С. 361, 363.), див. також *АЮЗР.* — СПб., 1872. — Т. 7. — № 98. — С. 297, 301.

негативно налаштованого проти вибору гетьманом Виговського, що відбувся не на Січі й не був нею схвалений. Водночас, Сірко виступає проти Виговського лише влітку 1659 р., не підтримуючи «сваволю» 1658 р. і в подальшому віддаючи перевагу синові Богдана Хмельницького Юрію.

Подальша доля Сірка 1659–1661 рр. пов'язана з Поділлям. Саме тут у Кальнику та Торговиці⁸² Іван Сірко збирає охочих воювати татарські улуси⁸³. Під Переяславськими статтями в жовтні 1659 р. Сірко згадується як кальницький полковник⁸⁴. Полковникуючи в Кальнику, Сірко на чолі козаків разом з братом своїм Павлюком розбиває загін татар у червні 1660 р.⁸⁵ На початку 1661 р. із Торговиці Сірко пішов «для добычи» на Буг, повсякчас листуючись із запорожцями⁸⁶.

Тут зробимо певний підсумок, принагідно лише зазначивши, що не прагнемо відтворити біографію Івана Сірка у деталях і подробицях, лише хочемо з'ясувати певне русло його діяльності протягом 1659–1661 рр. Отже, у ці часи Іван Сірко — козацький полковник як на Запоріжжі, так і в прикордонних подільських полках (які, між іншим, ще не стали чіткими військово-адміністративними одиницями), основним напрямком діяльності Сірко обирає походи на татарські улуси задля відбиття ясиру й, звичайно, для здобичі. З цих відомостей Іван Сірко — типовий діяч козацького прикордоння. Подібних до нього осіб, що збирають «козацьку вольницю» для виправ у степ і турецькі міста, ми подибуємо ще від часу виникнення козацтва, а Дмитро Вишневецький, Северин Наливайко, Самійло Кішка — взагалі стали уособленням цього козацького типу, який, будемо відверті, з початком Нової доби, впорядкування управління, перших згадок про регулярні військові частини був втіленням нестабільності прикордоння, авантюризму та відсутності певних політичних пріоритетів, за винятком збереження самої козацької вольності та здобування «козацького хліба».

⁸² Надзвичайно цікаво, що Торговиця — нове місто, що виникло поблизу Умані на самому прикордонні з Кримським ханством у часи Хмельниччини саме як торговий осередок між Поділлям та Кримом. Зважмо, саме тут Сірко збирає «вольницю» для походів на «улуси», живе 1664 р., у цих околицях опиняється після подій 1668 р., тут діє, підтримуючи М. Ханенку у 1669–1672 рр.

⁸³ У липні 1660 року від гетьмана Юрія Хмельницького наказано Сіркові з «охотниками» воювати з татарами (*Соловьев С. М.* История России с древнейших времен. — Кн. 6. — Т. 11. — М.: Изд. Соц.-экон. литературы, 1961. — С. 60).

⁸⁴ *АЮЗР.* — СПб., 1863. — Т. 4. — № 115. — С. 259, 274; *Соловьев С. М.* История России... — Кн. 6. — Т. 11. — М.: Изд. Соц.-экон. литературы, 1961. — С. 57.

⁸⁵ *Акты Московского государства, изданные императорской Академией наук под ред. М. А. Попова.* — Разрядный приказ, Московский стол. — СПб., 1901 (*дали* АМГ). — Т. 3. — 1660–1664 гг. — № 101. — С. 102–103.

⁸⁶ *АЮЗР.* — Т. 5. — № 31. — С. 57.

«Нераціоналізованість» і соціальна невпорядкованість цих структур на прикордонні стали фатальними для козацтва уже в XVII–XVIII ст. Таким чином, протягом 1659–1661 рр. на Сірка натрапляємо на Поділлі й на Січі, він ставав популярним ватажком походів на татарські поселення.

Однак 1660 р. маємо цікаву звістку про особу з подібним прізвищем на Слобожанщині, про те, що послані зі Змієва до Охтирки зміївські «черкаси» на чолі з «Ивашкой Серым»⁸⁷. Вважаємо, що то був просто однофамілець, бо наш отаман не з'являється на території Слобідської України у цей час, як про це можемо судити за іншими наявними джерелами. Подібним же чином серед перших поселенців м. Харкова надibuємо іншу цікаву постать — Кліма Сірка⁸⁸, але чи був то родич Іванові Сірку, не знаємо. Поширеність і різночитання прізвища Сірко, Сірий, Сірик створюють довкола отамана своєрідну загадковість, велике поле для здогадок та ототожнень, що значною мірою ускладнює дослідження.

Однак про поведінку Сірка наприкінці 1660 р. відомості надто куці. Відомо, що напередодні Великодня він з козаками погромив татар коло Очакова, що полонених продавали й у Переяславі⁸⁹, потім 1661 р. згадується він на Січі⁹⁰. Напевно, калницьке полковництво змусила його покинути невдала кампанія московських військ разом з Ю. Хмельницьким, що зазнали поразки від польсько-татарських військ під Слободищами та Чудновим. Однак у березні 1662 р. Іван Сірко із запорозьким кошовим Сацьком Туровцем і товариством пишуть досить зневажливого листа до наказного гетьмана Якимом Сомка, у якому дорікають останньому некозацьким походженням, відсутністю прав на гетьманство тощо⁹¹. Отже, цілком слушно визнати, що Іван Сірко впродовж 1661–1663 рр. перебував переважно на Запоріжжі.

⁸⁷ *Филарет...* — Отд. 3: Уезды Ахтырский и Богодуховский, Сумской и Лебединский. — Харьков, 1857. — Стб. 261.

⁸⁸ На Кліма «Серика» натрапляємо уперше в Харківському переписі 1655(56) р. (*Багалій Д. І., Миллер Д. П.* История города Харькова за 250 лет его существования (1655–1905). — Харьков, 1905. — Т. 1. — С. 529) впродовж 50-х рр. XVII ст. ця особа є фігурантом кількох харківських справ, найвідоміша з яких — розповідь про пограбування Кліма Сірка та Грицька Каркача чугуївськими злодіями влітку 1658 р. (див.: *Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі ЦДАК України).* — Ф. 1791, оп. 2, стовп. 37. — Скл. 30). Принагідно згадується в переписі 1660 р. в сотні Івана Кривошлика (*Юркевич В.* Харківський перепис р. 1660//Записки історико-філологічного відділу Всеукр. Академії наук. — К., 1928. — Кн. XX. — С. 157), переписі 1668(67) (*Багалій Д. І.* Перші поселенці м. Харкова//Збірник науково-дослідчої кафедри історії української культури. — Харків, 1930. — Т. 10. — С. 50).

⁸⁹ *АЮЗР.* — Т. 5. — № 12. — С. 26.

⁹⁰ *АЮЗР.* — Т. 5. — № 28. — С. 49; *АМГ.* — Т. 3. — № 340. — С. 319.

⁹¹ *АЮЗР.* — Т. 7. — № 115. — С. 337.

На початку квітня 1663 р. московський уряд посилає на Січ свої частини: драгунів, донських козаків та служилих людей Белгородського полку (між іншим, до його складу входили й слобідські полки). На чолі залоги ставлять стряпчого Григорія Косагова⁹². Саме в цей час на Січі Іван Сірко знаходить спільну мову з російським воєначальником. Запорожці спільно з підрозділами Косагова у грудні 1663 р. здійснили на Перекоп похід, наслідки якого суперечливі⁹³.

Події в Україні 1663 р. (похід польських військ, Чорна рада й вибори Брюховецького) спричинили до боротьби за вплив на Запоріжжі різних політичних сил. На початку (7 січня) 1664 р. запорожці із Сірком вирушили на Правобережжя воювати проти поляків та гетьмана Павла Тетері під Чигирин, але, як і слід було очікувати, отаман насамперед почав операції понад Дністром та Бугом, на прикордонному Поділлі. А влітку разом із Косаговим Сірком, запорожці та калмики здобувають низку міст, громлять татар під Городищем (20 червня)⁹⁴. Однак польські війська у липні–серпні розбивають підрозділи Сірка, той втікає до Торговиці, але того ж літа «орда» з Чернецьким здобувають і Торговицю⁹⁵.

За цих умов Іван Сірко конфліктує з гетьманом Іваном Брюховецьким. Йшлося про вимогу Брюховецького, щоб у липні 1664 р. «кошовий» Іван Сірко вирушив із запорожцями до нього на з'єднання під Канів, за військових обставин того часу отаман не міг те зробити, що викликало неприязнь і скарги гетьмана⁹⁶. Але, не вдаючись до детального аналізу політичних колізій, значимо, що швидше за все йшлося про інтриги та боротьбу за владу. Брюховецький вбачав у Сіркові помітного конкурента і прагнув його усунути або й знищити. Ці протиріччя, а також сварки із запорожцями, частина яких підтримувала гетьмана Павла Тетерю⁹⁷, напевно, й змусили Івана Сірка забрати родину з Гетьманщини й восени 1664 р. виїхати до Харкова.

⁹² *АЮЗР.* — Т. 5. — № 63. — С. 134.

⁹³ *АЮЗР.* — Т. 5. — № 63 — С. 138, 139, 140, 146; Якщо російські та польські джерела визначають переможність цього походу, то кримські джерела свідчать про те, що вторгнення козаків та калмиків було відбите, але через нього кримський хан Мухамад-Гірей не зміг вирушити у похід на Угорщину на допомогу Османській імперії (див. про це: *Смирнов В. Д.* Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII в. — Спб., 1887. — С. 573.)

⁹⁴ *АЮЗР.* — Т. 5. — № 63. — С. 150–157.

⁹⁵ *АМГ.* — Т. 3. — № 703. — С. 580.

⁹⁶ Див. лист Сірка: *АЮЗР.* — Т. 5. — № 88. — С. 209.

⁹⁷ Усе те відображено й історіографією. Див. про конфлікт із запорожцями, запечуючи конфлікт з Брюховецьким: *Костомаров Н. И.* Руина... — С. 40; див. про суперечності із Брюховецьким: *Апанович О.* Боротьба... — С. 183.

Глава 4 КОЛИ Й ЧОМУ З'ЯВЛЯЄТЬСЯ ІВАН СІРКО НА СЛОБІДСЬКІЙ УКРАЇНІ

Восени 1664 р. отаман з'являється в Харкові. Причиною від'їзду Сірка із Запоріжжя та Гетьманщини, на думку Д. І. Яворницького, була сварка кошового з гетьманом Брюховецьким через те, що останній без відома запорожців почав зносити та перемовини з кримським ханом⁹⁸.

Дійсно, листування між белгородським воеводою та царськими урядовцями згадує про те, що в жовтні 1664 р. Сірко зупинився в Харкові разом зі своєю сім'єю. 24 жовтня 1664 р. кошовий приїхав до Белгорода і сказав, що перед тим, як він пішов із Запоріжжя, запорожці перехопили посланців І. Брюховецького до Кримського хана з листами, у яких було написано про мир гетьмана з ханом. Козаки підозрювали, що цей лист іде поза царським указом, і тому відіслали листа назад, частину посланців відпустили, а решту лишили в себе. Брюховецький негайно повідомив про свавілля запорожців московському уряду, й цар Брюховецького «жалует», а Сірко немовби приїхав до Белгорода виправдовуватися. Однак козацький ватажок не повернувся на Січ, а залишився в Харкові. 30 листопада 1664 р. Сірко надсилав із Харкова листа белгородському воеводі, у якому пише, що до нього прийшли 47 запорожців, які сказали, що вирушили вони із Запоріжжя в перших числах листопада⁹⁹. Вочевидь, вони привезли отаману невітніші звістки. Московський уряд у цей час надсилав Сіркові листа, де радить йому повернутися на Січ, а дружину свою залишити, де сам Сірко захоче в «государевих городах» (на Слобідській Україні) (згадок про Мерефу ніяких)¹⁰⁰.

Незважаючи на вказівку царських урядовців, Сірко не повертається на Січ, а залишається в Харкові, і 10 грудня знову їде до Белгорода, де «бил челом», що й радий би повернутись на Запоріжжя, але потребує на те царського указу і листа, щоб цар його «пожалував», наказав на Запоріжжі бути, а в листі пояснити запорожцям зносити Брюховецького

⁹⁸ Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків... — Т. 2. — С. 271. Там само деталі, які висвітлені частково тут.

⁹⁹ АЮЗР. — Т. 5. — № 92. — С. 217.

¹⁰⁰ Там само. — С. 216.

з Кримським ханом, а якщо цих паперів йому не дадуть, «его в Запорогах козаки убьют или Хану крымскому отошлют», і щоб гетьману Брюховецькому було відомо, що він посланий на Запоріжжя за царським указом¹⁰¹. Тобто негаразди в Сірка були не тільки з Брюховецьким, але й з запорожцями, у зв'язку з польським наступом на Правобережжя він забрав сім'ю і після сварок вирішив поїхати на слободи¹⁰². Як же пояснити Сіркові проблеми: напевно, суперечностями в Запорізькій Січі. На початку 60-х рр. XVII ст. Запоріжжя починає відігравати усе більшу роль щодо внутрішнього життя Гетьманщини та Слобожанщини. Кандидат запорожців Іван Брюховецький 1663 р. став гетьманом, але, як у стосунку до цього гетьмана, так і щодо подій на Правобережній Україні 1663–1664 рр., серед запорожців не було єдності. Сірко, мабуть, не належав ані до тих запорожців, які підтримували Брюховецького, ані до тих, які хотіли замирення з Річчю Посполитою, не хотів він, напевно, й сприйняти будь-який мир з Кримським ханством. Саме це й змусило отамана покинути повне негараздів та суперечок Запоріжжя й вирушити на слободи — прихисток опозиційно налаштованих проти тієї чи іншої гетьманської політики старшин¹⁰³.

Але на Запоріжжя Сірко 1664 р. так і не повернувся. У квітні 1665 р. він приїжджає знову до белгородського воеводи Б. Рєпніна-Оболенського і просить навіщось відпустити його до Москви. Подальше твердження Яворницького, що в серпні 1665 р. Сірко вже був на Січі¹⁰⁴, не зовсім доречно, бо ґрунтується тільки на літописі Самовидця, аж надто суперечливий

¹⁰¹ АЮЗР. — Т. 5. — № 92. — С. 217.

¹⁰² АЮЗР. — Т. 5. — № 63. — С. 143 (Йдеться про гарантії Павла Тетері забезпечити недоторканість у Полтаві сім'ї Івана Сірка, коли той перейде на його бік). Досить цікавим з цього приводу виглядає твердження М. Костомарова про те, що сім'я Сірка мешкала в Полтаві (див.: Костомаров Н. И. Руина. Гетманство Брюховецького//Собр. соч. — Кн. 6. — Спб., 1905. — С. 11, переказується лист П. Тетері, крім цього, див.: Житецький І. Листування О. М. Лазаревського і М. І. Костомарова//Україна. — № 4. — 1927. — С. 100), себто отаман прихопив родину дорогою до Харкова.

¹⁰³ Річ у тім, що значну частину старшини слобідських полків саме й формували опозиційно налаштовані проти гетьманської політики старшини, особливо яскраво це виявилось під час російсько-української війни 1658–1659 рр. (див. про це: Маслійчук В. Л. Козацька старшина слобідських полків другої половини XVII–першої третини XVIII століть. — Харків: Райдер, 2003. — С. 34–35).

¹⁰⁴ Яворницький Д. І. Історія... — Т. 2. — С. 275, 480; Яворницький Д. І. Іван Дмитрович Сірко... — С. 21. Хоча виглядає цілком можливим, що Іван Сірко, будучи харківським полковником, навідувався на Січ, оскільки в складі війська Г. Косагова, залоги на Січі, як відомо, перебували й слобідські козаки (АЮЗР. — Т. 5. — С. 157, 165 тощо).

пам'ятці, котру не можна вважати точним джерелом¹⁰⁵. Щодо листування І. Сірка з гетьманом С. Опарою¹⁰⁶, то вона могла вестися і з Харкова. Тим паче, у вересні 1665 р. Сірко згадується вже як харківський полковник¹⁰⁷.

Додамо, що невдала кампанія проти поляків 1664 р., невдачі запорозьких військ кошового Сацька Туровця породили серед запорожців «шатости», козаки хотіли піддатися польському королеві і замордувати Косагова і Сірка, першого — як царського ставленика на Запоріжжі, другого — за промосковську орієнтацію. Як взірець московської епістолярної спадщини маємо про це лист Гр. Косагова до свого батька 1664 р.: «Естли города Черкаские сдадутся, так и Запорожье сдастся королю, и мне с Серком тут мать; и теперь бунтуют на нас совет совещают с обманом, что покажется на их душу, то тотчас нас отдадут ляхам или татарам». У цьому листі, вже мало на що сподіваючись, Косагов диктує тестамент¹⁰⁸.

Неважко й визначити, чому саме до слобідських полків подався Іван Сірко: товариські відносини з Г. Косаговим, воєначальником «Белгородського полку», контакти зі слобожанами, ілюзія вільного, пільгового режиму на слободах зіграли свою роль, тим більше, що Сірко раніше уже мешкав за «московським кордоном».

Глава 5 ЯК ПОЧАЛИСЯ І ПРОДОВЖУЮТЬСЯ СУПЕРЕЧКИ СЕРЕД ІСТОРИКІВ ПРО ХАРКІВСЬКЕ ПОЛКОВНИЦТВО ІВАНА СІРКА

Перша збережена до сьогодні в українських творах згадка про те, що Сірко був харківським полковником, трапляється 1705 р. у панегірику Івана Орновського Федору Захаржевському, де Сірко названий харківським полковником, під орудою якого 1663 р. служив батько Федора, тоді сотник (пізніше полковник) Григорій Донець (Захаржевський) («Iwan Dmítrowicz Sirko woin doświadczony wiat Charkowskiego, w ten czas Połkownictwa»)¹⁰⁹.

Історики першої половини ХІХ ст. (Квітка, Головинський) за браком свідчень вважали, що першим харківським полковником був Григорій Донець.

Преосв. Філарет сприйняв звістку Орновського, але поставився до неї критично. Він вважав, що в 60-х рр. ХVІІ ст. першим харківським полковником був Федір Ріпка, а Сірко керував тільки Зміївськими та Печенізькими «черкасами», які й підтримали його під час повстання 1668 р.¹¹⁰ Цю думку підтримав і Д. Яворницький, який вважав, що з серпня 1665 р. по кінець 1667 р. Сірко перебував на Січі¹¹¹. Хоча в 1666 р. про Сірка на Січі не згадується.

¹⁰⁹ *Ornowski J.* Bogaty w parantele, sławe y honory wirydyarz herbownemi wielmożnych ich Mościów Panów P. Zacharzewskich, pozornie po swoych kwarterach zasadzony, różami na ozdobe rodowitey, sławney y zamożney w honory prozapiej, in triade róż wysymbolizowancy jego Carskiego Najasniejszego Maiestatu Stołnika y Połkownika Charkowskiego w jego Mci Pana P. Theodora Zacharzewskiego niesmiertelnemu imieniu ogczyta musa przez przychylnego y życliwego Sługę Jana Ornowskiego w prezencie szczerey życliwości oddamy Roku Którego ogród Maria Zamknione wydała kwiat jessejski dziwnie rozwinione. W.S. cudotworney wielkiey Lawtze Kijowo Pieczarskiey, 1705 (Аркуші нумеровані). (далі Ornowski...) — Арк. 34 ; Див. переклад українською того місця Валерієм Шевчуком: «Іван Дмитрович Сірко, той воїн управний Харківським в той час полковником звався» (*Орновський І.* Багатий сад. Пер. В. Шевчука/Марсове поле. — Кн. 2. — К.: Веселка, 1989. — С. 145.). Далі у відступі «Gregorz Zacharzewski ...na ten czas Sotnikiem Charkovskim za Iwana Sirka Połkownika Charkowskiego» (Ornowski... — Арк. 34 зв.)

¹¹⁰ *Філарет.* — Отд. 2: Уезды Харьковский и Валковский. — Стб. 51.

¹¹¹ *Яворницький Д. І.* Іван Дмитрович Сірко... — С. 21.

¹⁰⁵ *Петровський М.* Нариси історії України другої половини ХVІІ—початку ХVІІІ ст. (Студії над Літописом Самовидця). — Харків: ДВУ, 1930. — С. 386.

¹⁰⁶ *Jerlicz J.* Latopisiec, albo kronika Joachima Jerlicza. — Warszawa, 1853. — Р. 2. — С. 106.

¹⁰⁷ *Данилевич В.* Нові дані для біографії Івана Сірка//Записки Українського наукового товариства в Києві. — К., 1908. — Кн. 3. — С. 142.

¹⁰⁸ *АЮЗР.* — Т. 5. — № 63. — С. 146.

Історик Харківського полку Є. Альбовський у своїй першій праці (1895 р.), присвяченій історії слобідського Харківського полку, вважав, що на Слобідській Україні Сірко ніякими «черкасами» не керував як полковник, запорожці тримали свої сім'ї не на Січі, а на хуторах, то Сірко також тільки тримав сім'ю в Мерєфі, а владу його як кошового визнавали деякі слобідські міста, і під час повстання 1668 р. ці міста приєдналися до нього у зв'язку з його популярністю¹¹². У своїй пізнішій праці (1914 р.) Є. Альбовський, виявивши кілька московських документів, де Сірко був названий харківським полковником, схиляється до думки щодо його полковництва у Харкові, однак вже сумнівається в існуванні іншого полковника — Федора Ріпки¹¹³.

Першим, хто вирішив владнати розбіжності, теж знайшовши кілька документів, де Сірко був названий харківським полковником, був Д. І. Багалій. Сама назва «полковник», на його думку, викликана у Сірка його високим становищем серед козаків, полковник, скоріше за все, особистий титул, «харківський» — це тільки позначення певної території, а не конкретність¹¹⁴. На думку цього історика, цілком ймовірно, що північними слободами Харківського полку керував полковник Федір Ріпка, а південними — Іван Сірко, так само як 1677 р., зазначає Багалій, у Харкові було два полковники: Григорій Донець і Яків Чернігівець у Балаклії¹¹⁵. Але аналогія аж надто незграбна, бо Яків Чернігівець всюди називається балаклійським полковником, у той час як у документах Іван Сірко весь час називається харківським.

Остаточне доведення факту, що Сірко був саме полковником Харківського полку, належить відомому історичному археологу В. Данилевичу, який зумів на основі архівних документів (згадка про розгром татар 1665 р., перепис міст Белгородського полку 1667 р., лист белгородського воеводи Ю. Барятинського про зраду Сірка 17 березня 1668 р., лист Харківського полковника І. Сірка до гетьмана І. Брюховецького 25 лютого 1668 р. тощо) пояснити, що дійсно Сірко був харківським полковником, бо у всіх документах він згадується як харківський полковник. Стосовно ж Ріпки, то

¹¹² Альбовский Е. История Харьковского слободского козацкого полка (1651 — 1765). — Харьков, 1895. — С. 35, 52.

¹¹³ Альбовский Е. Харьковские казаки (вторая половина XVII века). — СПб., 1914. — С. 105–108.

¹¹⁴ Дана думка Д. І. Багалія має певну рацію, наприклад, у 1659 р. у багатьох документах Сірка просто називають полковником із Запоріжжя, який орудує біля Умані (див. АЮЗР. — Т. 7. — № 98. — С. 297, 301), лише у вересні 1659 р. він названий уманським полковником (див.: АЮЗР. — Т. 7. — № 99. — С. 313) тощо. Такі означення ймовірно характерні для того часу.

¹¹⁵ Багалей Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования (1655–1905). — Харьков, 1905. — Т. 1. — С. 80.

відповідь надто проста. 17 березня 1668 р. Ю. М. Барятинський, вже після початку повстання, очолюваного Сірком, писав царським чиновникам, що харківці його царську величність не зрадили разом із Сірком, а обрали нового полковника, ім'я якого не сповіщає. Ф. Ріпка, саме як полковник, вперше згадується 2 червня 1668 р., отже, напевно, що харківці обрали полковником саме Ріпку, і Ріпка згадується полковником саме тоді, коли Сірко перестав ним бути. Вказівки істориків, що Сірко наприкінці 1665–1667 рр. постійно перебував на Січі, є безпідставними¹¹⁶.

Версію В. Данилевича (1908 р.) з часом сприйняв Д. Багалій, саме з точної зору харківського полковництва розглядає він діяльність Сірка у своїй відомій монографії «Історія Слободської України» (1918 р.)¹¹⁷.

Розвідка В. Данилевича була надрукована у досить складнодоступному виданні, до всього, розвиток історичної науки, пов'язаний із розширенням кола історичних розвідок з тієї чи іншої проблематики, спричиняє до незнайоменості багатьох істориків з окремими працями попередників. У зв'язку з цим ті дріб'язкові питання, які, здавалося б, «розв'язані» попередніми істориками, знову випливають і загострюються. Не приховуємо, що все це — знахідка для історіографа.

Наприкінці 20-х рр. XX ст. учень М. Грушевського В. Юркевич, студіюючи документацію, пов'язану з переписами 1660 р., виявив перепис Зміївського слобідського козацького полку 1660 р. Слідуючи за творами преосв. Філарета, він висловив думку, що напевно саме Іван Сірко був зміївським полковником у середині 60-х рр. XVII ст.¹¹⁸ Слід зазначити важливу річ, що, крім перепису 1660 р., Зміївський козацький полк ніде не згадується у відомих нам джерелах, так само як і Іван Сірко ніде не називається зміївським полковником. Плутанина виникла через підтримку 1668 р. зміївськими «черкасами» повстання на чолі з Іваном Сірком.

Істотна перерва у дослідженнях з історії козацтва 30–50-х рр. XX ст. компенсувалася низкою досить цікавих праць з історії XVII ст. наприкінці 50–початку 60-х рр. XX ст. Іван Сірко, зрозуміло, належить до тих постатей, які досить магнетично діють на дослідника. До числа ґрунтовних робіт згаданої тематики і належить монографія К. Стецюк «Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50–70-х роках XVII ст.». Щодо питання про харківське полковництво Сірка, покликаючись на працю Д. І. Багалія

¹¹⁶ Данилевич В. Нові дані для біографії І. Сірка//Записки Українського наукового товариства в Києві. — К., 1908. — Кн. 3. — С. 140–148.

¹¹⁷ Багалій Д. І. Історія Слобідської України. — Харків: Основа, 1990. — С. 64.

¹¹⁸ Юркевич В. Харківський перепис року 1660//Записки історико-філологічного відділу Всеукр. Академії наук. — К., 1928. — Кн. XX. — С. 136.

та Д. П. Міллера (1905 р.), дослідниця зауважила, що вважає те «мало достовірним», бо якби Сірко був харківським полковником, плацдармом для повстання проти воеводського правління «став би не Зміїв, а Харків». Отже, владу Івана Сірка визнавали лише окремі слобідські міста¹¹⁹. Дещо пізніше інша дослідниця козацтва, О. Апанович, висловила думку, що Сірка обрали харківським полковником лише під час повстання 1668 року¹²⁰. До сьогодні існує певна плутанина серед істориків щодо харківського полковництва Івана Сірка. Досить поширеною досі є хибна думка про те, що Сірко полковникував у Змієві¹²¹.

У добу інтенсивних змін в Радянському Союзі кінця 80-х рр. ХХ ст. зацікавлення місцевою історією зросло до величезних розмірів, але з багатьох причин історики не мали змоги дати відповідь на низку питань з проблем місцевої історії. Саме цю нішу як у Харкові, так і в інших українських містах заповнили спиритні журналісти, краєзнавці-аматори, науковці з інших галузей гуманітарного знання. Постать Івана Сірка, славного козацького кошового, як ніяка інша, могла придатися для «гlorифікації» минулого Харкова. Проблема в тому, що краєзнавці, які прагнули це зробити, не мали і не мають ані навичок володіння методикою праці з джерелами, ані належних знань з історії та історіографії, ані вміння «наукової історичної стилістики» тощо. Першим за перебудови «віднайшов» харківське полковництво Івана Сірка відомий на той час краєзнавець В. Смоленський¹²². Завдяки цьому Іван Сірко перетворився на постійний об'єкт для дослідження краєзнавців. Щонайбільше популяризації Сірка в Харкові прислужилися роботи І. Ю. Саратова, дослідника, що після В. Данилевича відшукав перелік «черкаських полковників Белгородського полку» 1667 р., у якому Іван Сірко названий харківським полковником. Низка публікацій цього крає-

¹¹⁹ Стецюк К. І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50–70-х роках XVII ст. — К.: В-во АН УРСР, 1960. — С. 346.

¹²⁰ Апанович О. Розповіді про запорізьких козаків. — К., 1991. — С. 196.; див. також іншу популярну її розвідку: Олена Апанович. Чортотлицька Січ. До 345-ї річниці заснування. — К.: Українське козацтво, 1998. — С. 44. У своїй ранній праці, описуючи події 1666 року, Олена Апанович зазначає: «Іван Сірко у цей час перебував на Слобідській Україні, де очолював Харківський полк» (Апанович О. Боротьба... — С. 199).

¹²¹ Див.: Котляр М. Ф., Смолий В. А. Історія в життєписах. — К.: Час, 1994. — С. 230.; див. також замітку про Івана Сірка Веслава Маєвського: *Polski słownik biograficzny*. — Т. 37. — Warszawa, 1997. — С. 568. Юрій Мицик зазначає, що 1664 р. Сірко «став харківським, а за іншими джерелами — зміївським полковником» (о. Юрій Мицик. Назв. праця. — С. 21).

¹²² Смоленський В. До могили Івана Сірка//Вечірній Харків. — 1990. — 11 травня.

знавця¹²³ породжують необґрунтовані твердження про «Івана Сірка як першого харківського полковника»¹²⁴ й про те, що герб міста — напнутий лук зі стрілою, вперше згаданий 1767 р. — був родовим гербом відомого кошового¹²⁵.

Здається, усе це не важко пояснити, адже козацький період харківської історії не лише «забутий», що власне природно, але й «знехтуваний». Свідченням цьому є прийняття владними структурами єдиного герба — рогу достатку з кадуцеєм і для міста, і для області, що, власне, підкреслює «тяглість» цих структур від того часу, коли цей «ріг» було пожалувано як символ у добу Катерини II та заснування Харківського намісництва, а потім Слобідсько-Української (з 1835 року — Харківської) губернії, насамперед як провінції Російської імперії, з уніфікованим під імперський кшталт управлінням. Звідти й назва керівника області — «губернатор». Найдавнішому міському гербові, згаданому луку, не знаходиться місця. Те ж саме слід сказати про найдавнішу пам'ятку козацької доби — Покровську церкву (1689 р.), немилосердно понівечену близькою до влади Українською православною церквою (Московський патріархат). Усе це викликає несприйняття й опінію у національно свідомої опозиції до старих козацьких часів, які прагнуть знищити або ж фальсифікувати «безбатченки», представники теperішньої влади.

Узагалі ж журналістська та краєзнавча робота довкола Івана Сірка як харківського полковника продовжується, за браком історичних творів та високопрофесійних журналістів масовий споживач отримуватиме чергові дози нефахових фантазій, а легендотворчість довкола Сірка на місцевому рівні триватиме, незважаючи на детальне відпрацювання цієї теми В. Данилевичем. Чергова нагода розважитися для історіографа.

¹²³ Див.: Саратов І. Ю. Іван Сірко. — Харків: Акта, 1998; Іван Дмитрович Сірко — перший харківський полковник//Березіль. — 1993. — № 5–6. — С. 150–184; З історії харківських гербів//Березіль. — 1999. — № 1–2. — С. 4–28 (див. про Сірка та герб — С. 10–14).

¹²⁴ Першим згаданим полковником Харківського полку був Остап Воропай (Юркевич В. Харківський перепис року 1660//Записки історико-філологічного відділу Всеукр. академії наук. — К., 1928. — Кн. XX. — С. 132).

¹²⁵ Саратов І. Е. Історія харківських гербів. — Харків, 2000. — С. 41 (див. також — С. 27–33, 36–41).

Глава 6

ЯКІ ПОДІЇ В ХАРКІВСЬКОМУ ПОЛКУ ПОВ'ЯЗАНІ З ПОЛКОВНИКУВАННЯМ ІВАНА СІРКА

Переходячи до діяльності Івана Сірка в Харківському полку, треба зазначити, що являли собою слобідські полки в 60-ті рр. XVII ст. Утворення цих військово-помісних козацьких адміністративних одиниць наприкінці 50-х рр. XVII ст. — процес досить неоднозначний. Події кінця 40–50-х рр. XVII ст., козацька революція та її наслідки спричинили до масової еміграції за так званий «малоросійський кордон» (кордон між Московією та Річчю Посполитою за розмежуванням 1647 року) населення Подніпров'я. Переселенці зберігали демократичний покаячений устрій, а їхнє керівництво було опозиційно налаштоване проти політики «малоросійських» гетьманів. Цю силу й було вирішено використати московськими урядовцями під час реформування військ півдня своєї держави й початку російсько-української війни 1658 р. Таким чином, під керівництвом белгородського воеводи у складі російської помісної армії Белгородського полку було утворено слобідські «черкаські» полки. Однак непевна ситуація на прикордонні, збільшення потоку емігрантів, нечітка політика московського уряду щодо нових українських козацьких утворень спричинили й певну аморфність і непорядкованість в існуванні цих полків, яких навіть у російських переписах 60-х років XVII ст. існує різна кількість. Повноваження козаків та старшин не були визначеними, але, як згадувалося, слобідські козаки брали участь у службі московської залоги Г. Косагова на Запоріжжі 1663–1664 рр., а також у складі підрозділів Косагова на Правобережній Україні¹²⁶.

Місто Харків засноване 1654 р., й уже на кінець 50-х рр. XVII ст. стає порівняно великим і впливовим серед нових слобід. З 1660 р. існують згадки про Харківський козацький полк. Але до середини 60-х рр. ці згадки не часті, управління полком, наскільки дозволяють оцінювати вбогі відомості,

¹²⁶ Деталі див.: *Маслійчук В.* Козацька старшина слобідських полків другої половини XVII–першої третини XVIII століття. — Харків: Райдер, 2003. — С. 32–59.

непорядковане, ситуація довкола Харкова нестабільна. Іван Сірко став полковником у найближчому до російських місцевих управлінських устанав Белгорода та Чугуєва місті. У місті, де від початку існувала конфліктність між козацьким звичаєвим управлінням та російською воеводською адміністрацією.

19 вересня 1665 р. І. Сірко на чолі харківських козаків під Балаклією розбив татарський загін і взяв у полон двох татар, за що отримує в Белгороді жалування¹²⁷. Це перша згадка, де Сірка названо харківським полковником.

Крім боїв з татарами, Сірко проводив активну господарсько-осадчу діяльність у Харківському полку, зокрема, він осаджує слобідку Артемівку (цікава топоніміка цієї назви: зятя Сірка, який успадкував цю слободу, зовуть Ів. Артемов), причому вірогідно займає тут багато земель, будує млин поблизу Мерефи, загін для худоби¹²⁸.

Висловимо припущення, що саме в цей час і виникає слобода Мерефа, що має назву, яка походить від гідроніма — р. Мерефи; майже таку саму назву має річка на Поділлі (ймовірній батьківщині Сірка), яка була кордоном між козацтвом правобережних полків та Подільським воеводством — р. Мурахва¹²⁹, хоча таке порівняння гідронімів, як на нас, ні про що ще не свідчить. Цікаво також, що під час відомого татарського походу 1680 р. в околицях Сіркової «займанщини» згадується слобідка «Съриковка»¹³⁰, топоніміка цих назв ще потребує певних досліджень.

Щодо полковництва Сірка виникає ще одне питання: чому саме Сірко, якщо був харківським полковником, не мешкав у Харкові, а жив за добрий десяток верст у сл. Мерефі? Відповідаючи на це питання, варто врахувати, що чимало харківських козаків жили в Харкові, а займанщину й господарство мали за містом. Власне, це був тип своєрідного прикордонного господарювання у процесі залюднення цієї частини Дикого поля. На це питання дав відповідь ще Д. І. Багалій до виходу статті В. Ю. Данилевича. Цікаво, зазначає відомий учений, що в Мерефі як резиденції Сірка, вочевидь, не було воеводи, мабуть, тому він надавав перевагу Мерефі перед Харковом¹³¹. Твердження Багалія має сенс: навряд чи міг змиритись

¹²⁷ *Данилевич В.* Нові дані... — С. 142.

¹²⁸ Усе це пізніші згадки, малоімовірні, проте вони існують, див.: *Багалей Д. И.* Матеріали... — Харьков, 1886. — Т. 1. — С. 289, 291, 292 (Відомості про землі Мереф'янської сотні 1749 року.).

¹²⁹ *АЮЗР.* — Т. 11. — СПб., 1879. — С. 469–470, 473–474.

¹³⁰ *Багалей Д. И.* Матеріали для истории города Харькова в XVII веке. — Харьков, 1905. — С. 78.

¹³¹ *Багалей Д. И., Миллер Д. П.* Назв. праця... — С. 80.

«запорожець» Сірко з відчуттям приналежності до козацького загалу й козацьких вольностей із владою харківського воеводи в місті, з певним двовладдям. І тому, очолюючи полк, полковник жив не в полковому місті, так йому було навіть зручніше керувати козаками, які також мешкали в основному по навколишніх слобідках та містечках. Приклад Івана Сірка не був поодиноким: у цей саме час впливовий переяславський полковник Дмитрашко Райча теж мешкав поза полковим містом у слободі Барішівці, аби бути незалежним від воеводи¹³²; інша важлива постать в історії слобідських полків, острогозький полковник Іван Дзинковський, також борець з воеводським правлінням, осадив поблизу полкового міста слобідку¹³³, хоча й перебував у Острогозьку. Значно пізніше, 9 листопада 1668 р., гетьман Петро Дорошенко послав до свого брата Андрія в Гадяч харківського полковника в екзилі Івана Дуб'ягу зі статтями й вимогами до царя, причому у четвертій статті сказано: щоб «Воеводы, чтобъ надъ нашими людьми в тех городахъ не были, в которыхъ живутъ козаки, буде де в которомъ большомъ городѣ полковникъ, въ меньшомъ сотникъ или атаманъ, а надъ все-народіемъ войт имѣеть быти, по извѣчаю нашему Украинскому не для чего Сърко съ городами соединясь, на Украину вдаль пошелъ»¹³⁴. У такий спосіб пояснювалась причина повстання Сірка 1668 р. і покинення ним і козаками слобідських містечок.

Ще одна цікава деталь, яка стосується «двовладдя» і непевності статусу слобідських полковників, пов'язана з харківським полковникуванням Сірка. Це перепис міщан міста Печеніги в козаки Харківського полку, при цьому в 1667 р. міщанам, які були записані до козаків, наказувалось у всьому коритись не московському урядові, як було раніше, а харківському полковнику Іванові Сірку¹³⁵. Річ у тім, що частина українських переселенців вважалася не полковими козаками (а «пашенними мужиками» (селянами), або міщанами, такими собі «городовой службы черкасами») й мусила підпорядковуватися представникам російської влади. Саме на ці категорії населення прагнули розповсюдити свою юрисдикцію козацькі старшини, та й самі переселенці охочіше йшли під «свою» владу. Це одна з причин конфліктності часу оселення слобід.

¹³² *Стороженко А.* Радион Григорьевич Дмитрашко, полковник Переяславский // Киевская старина. — 1893. — № 4. — С. 6.

¹³³ *Крестьянская война под предводительством Степана Разина*: Сб. документов. — М., 1959. — Т. 2, Ч. 2. Восстание на юге и волнения в других областях Русского государства. — С. 26, 28, 29.

¹³⁴ АЮЗР. — Т. 7. — № 72. — С. 115.

¹³⁵ *Филарет...* — Отд. 4: Чугуевской округи военные поселения, уезды Змиевской и Волчанский. — Харьков, 1859. — Стб. 108.

Маємо деякі відомості про те, які ж повинності перед московським урядом виконували козаки за часів харківського полковникування І. Сірка. 20 червня 1667 р. «били чолом» козаки міста Харкова та їхній отаман Лунька Федоров Івана Дмитровича Сірка, «черкаского» полку полковника. Козаки пишуть, що стоять чатами в містах Валках та Маяцьку, а також на Торі, куди їздять постійно (виконують повинності по добуванню солі)¹³⁶.

Панегірист Орновський, пишучи свого панегірика, напевно, користувався усними згадками та переказами, і тому в цій літературній пам'ятці спостерігається певна невідповідність дат. Зокрема, цей поет пише, що за часів полковництва в Харкові Сірка сотником Г. Донцем було осаджено місто Маяцьк¹³⁷, але Маяцький було осаджено дещо раніше, 1663 р.¹³⁸ Початок полковництва Сірка, за Орновським, — це той час, коли Ян Казимир стояв під Глуховим (осінь 1663 р.), що також не досить, як бачимо, вірно: але загалом у цій літературній пам'ятці досить вірно описується початок старшинської кар'єри Григорія Донця, що припадає на час Сіркового керівництва Харковом.

Навіть з таких «куценьких» відомостей можна зробити певні висновки. Як уже зазначалося, стала система стосунків адміністрації слобідських полків з московською владою ще не склалася (звідки й брак документації представництв московської влади — єдиних віціліх джерел з нашої тематики), та й переселенський елемент не був стабільним. Переселившись на слободи, Іван Сірко одразу зіткнувся не з вольностями і свободами, а з воеводськими адміністраціями та їхніми спробами підпорядкувати переселенців. Однак наш герой був доволі амбітною особою, він особливо не переймався управлінням полку, а з часом почав усе активніше втручатися у справи Гетьманщини та виправи на Крим. Не уникаємо й ми неминучої «літературності»: схоже, що полковникування в Харкові було для Сірка явищем тимчасовим, як з огляду на статус мешканця прикордоння, так і з огляду на масштаб цієї особистості, втягнутої в значно ширший вир подій, аніж місцеві конфлікти.

¹³⁶ *Багалеї Д. И.* Материалы для истории города Харькова... — С. 51. Зважимо, що в чолобитній харківських мешканців немає підпису самого Івана Сірка.

¹³⁷ *Ornowski...* — Арк. 34.

¹³⁸ *Загоровский В.* Изюмская черта. — Воронеж, 1980. — С. 62.

Глава 7

ІВАН СІРКО: ХАРКІВСЬКЕ ПОЛКОВНИЦТВО ТА ПОХІД НА КРИМ 1667 року

Якщо Сірко до весни 1668 р. був харківським полковником, то яким чином він міг брати участь у поході запорожців на Крим 1667 р.? Обґрунтування харківського полковництва Івана Сірка В. Данилевичем має до певної міри «слабке» місце — участь Івана Сірка у відомому поході запорожців на Кримське ханство. Як полковник міг сумістити ці дві речі: управління полком та керівництво бодай частиною запорожців? Здається, пояснення досить ясні, якщо сприйняти нашу тезу: Іван Сірко не надавав важливого значення своєму полковництву, непевність існування слобідських полків робила це полковництво досить формальним. До всього, Московська держава перебувала в стані війни з Кримським ханством, хоча й прагнула замиритися. Підписаний 30 січня 1667 р. Андрусівський договір, розподіливши Україну між Московським царством та Річчю Посполитою, відкривав водночас нагоду для співпраці в боротьбі як з Кримським ханством та Портою, так і з українськими гетьманами, які орієнтувалися на спілку з мусульманами.

У цьому разі Іван Сірко одразу використав цей шанс, і взимку 1667 р. приїхав до Львова, де провів переговори з польськими воєначальниками Станіславом Потоцьким та Яном Собеським щодо допомоги їм у боротьбі з татарами, союзниками гетьмана Петра Дорошенка¹³⁹. Домовилися про таке: якщо польські війська вирушать проти Дорошенка та татар, то й Сірко їх підтримає зі своїми загонами.

Сірко не підтримував Дорошенка на початку його гетьманування; можливо, їхні негаразди були пов'язані з тим, що правобічний гетьман уклав спілку з татарами. Хоча конфліктність між старшинами доби Руїни не можна пояснювати такими банальними фразами: йшлося ж, напевно, й про бо-

¹³⁹ Див. замітку Веслава Маєвського: *Polski słownik biograficzny*. — Т. 37. — Warszawa, 1997. — S. 568; дані про цю зустріч містяться у книзі: *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. Огляд життя і політичної діяльності. — Нью-Йорк: Видання УВАН у США, 1985. — С. 109.

ротьбу за владу, і проблему Поділля (ймовірної батьківщини Сірка), і суперечності серед запорожців, і, найголовніше, різницю в розумінні представниками тогочасної козацької старшини способів збереження «прав та вольностей», здобутих у полум'ї козацької революції Хмельниччини: з ким і за яких умов мала співіснувати українська козацька спільнота і якими методами слід досягати бажаного стану речей.

Наприкінці вересня 1667 р. Дорошенко з козаками та своїми спільниками татарами оточив польське військо на чолі з коронним гетьманом Яном Собеським під Підгайцями. Стан обложених був дуже лихий, як раптом у цей час Сірко разом із запорожцями вдарив на Крим. Запорожці розбили залишені в Криму війська та почали грабувати улуси спільників Дорошенка, що перебували в поході. Татарські загопи покинули Дорошенка задля того, щоб порятувати своє майно. Сірко із запорожцями так погромив Крим, що там, за гіперболізованими відомостями тієї доби, залишились тільки «собаки та кішки».

Похід запорожців до Криму 1667 р. став фатальним для політики правобережного гетьмана П. Дорошенка, який відтак мусив укласти з поляками невігідну Підгаєцьку угоду, бо його союзники татари покинули його задля порятунку своїх сімей¹⁴⁰.

Повідомлення Літопису Самовидця, що на чолі походу стояв «Сірко кошовий» викликає сумніви, його переглянув відомий критик цього літопису М. Петровський. В інших джерелах маємо непрямі вказівки, що на чолі походу стояв тогочасний кошовий Іван Ріг¹⁴¹, польські джерела зазначають, що на чолі походу стояв не Іван Сірко, а якийсь «Івашко»¹⁴². Але, попри це, участь Сірка в цьому поході незаперечна.

Белгородський полк, до якого входили слобідські козацькі полки, був не регулярною військовою одиницею, а помісним військом. Коли не велися військові дії, це військо розпускалося по домівках і несло тільки сторожову службу¹⁴³. Чітко, як після жалуваних грамот 1669 р. і будівництва Ізюмської

¹⁴⁰ Про Підгаєцьку кампанію та виправу запорожців на Крим згадували багато дослідників; детально див.: *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... — С. 119–141; *Maeyewski W.* Podhajce — letnia i jesienna kampania 1667 r. // *Studia i materiai do historii wojskowości*. — Т. VI. — Cz. 1. — Warszawa, 1960. — S. 47–99; *Podenia J.* Hetman Piotr Doroszenko a Polska. — Kraków, 2000. — S. 124–141. Висловлюю ширшу подяку за допомогу у розшуку відомостей про Підгаєцьку кампанію моему колезі Андрієві Портнову.

¹⁴¹ *Петровський М.* Нариси історії України... — С. 289.

¹⁴² *Дорошенко Д.* Гетьман... — С. 137.

¹⁴³ Про формування Белгородського полку див.: *Загорський В. П.* Изюмская черта. — Воронеж, 1980. — С. 31–38.

лінії, взаємини Харківського та інших слобідських полків із царським урядом та місцевими московськими адміністраціями не склалися. Невідомо, чи були визначені регулярні повинності, крім варти та «посилки людей» у південні фортеці й на Тор. На Слобідській Україні ще було мало постійно осілого на одному місці населення, не було, тим більше, певних суспільних станів. Тому нам і важко простежити історію слобідських полків відрізка 1660–1668 рр., ми не знаємо харківських полковників цього часу, лише О. Воропая (1660 р.) та І. Сірка (1665–1668 рр.).

Однак слід також враховувати, що між слобідськими козаками і запорожцями в 60-х рр. були досить міцні зв'язки. Це пов'язано, передусім, із залогами Белгородського полку на Запоріжжі, де несли службу і слобідські козаки, у 1664 р. на чолі московської залоги стояв Г. Косагов, а кошовим на Січі був Сірко. А колишній охтирський полковник І. Гладкий у 1664 р. став запорозьким полковником і посланцем¹⁴⁴ тощо. Даних про взаємодію слобожан і запорожців у 60-х рр. багато, та й сам І. Сірко яскравий тому приклад.

Московська держава в 1667 р. була в стані війни з Кримським ханством. Восени 1667 р. у документації вищих московських установ зазначалося, що «с польским королем перемирье, а татарские вести миновались». 30 вересня 1667 р. воеводі Белгородського полку, до складу якого входили й слобідські полки, наказувалося розпустити служилих людей по домівках, й у жовтні зібрані сили було розпущено¹⁴⁵. Однак Сірко тоді перебував поза межами Белгородської помісної армії, це свідчить і про досить ще слабкий контроль белгородської московської адміністрації над старшинами слобідських полків. Д. Яворницький, між іншим, посилаючись на невідомий нам архівний документ, твердить, що за цей похід Сірко одержав від московського царя похвального листа¹⁴⁶. Власне, виправа запорожців на Крим сприяла зовнішній політиці Московської держави. Отже, якщо Сірко брав участь у цьому поході, то це не надто суперечить його харківському полковництву.

Важлива деталь: з ким Іван Сірко подався воювати Крим. За свідченнями татарських полонених, до Криму вдерся з козаками кошовий Іван Ріг, Іван Сірко рушив з другим загоном (близько двох тисяч) від Кафи на улуси Ширін-бея¹⁴⁷. Важливою видається та річ, що «приятель» Сірка

¹⁴⁴ АЮЗР. — Т. 5. — № 69. — С. 139; АЮЗР. — Т. 8. — СПб., 1875. — № 50. — С. 164.

¹⁴⁵ Загоровский В. П. Изюмская черта. — Воронеж, 1980. — С. 33.

¹⁴⁶ Яворницький Д. І. Іван Дмитрович Сірко... — С. 23.

¹⁴⁷ АЮЗР. — Т. 7. — № 1. — С. 1.

з кампаній 1663–1664 рр. Г. Косагов через суперечки із запорожцями покинув у травні 1666 р. без відома царського уряду Кодак і Січ¹⁴⁸. Себто, на відміну від виправ початку 60-х р., Сірко для походу на Крим швидше за все зібрав так зване «гультьяйство», той «прошарок людей війни й для війни», що утворився на козацькій Україні в результаті подій середини XVII ст., для якого війна була одним, або й основним видом заробітку. Тим, бувало, промишляли й слобідські козаки¹⁴⁹. Військова здобич, «козацький хліб» не були пов'язані з якимись власними політичними переконаннями. Про такий склад війська Івана Сірка свідчить і наступна відписка за даними київського воеводи П. Шереметьєва 19 січня 1668 р.: «вѣдомо де ему, что около Полтавы стоятъ разныхъ полковъ не меньше человекъ съ 5000, а дожидаяца весны; естли де Сѣрко по прежнему пойдеть войною на Крымъ и они де пойдуть съ нимъ же. Да из иныхъ малороссийскихъ городовъ козаки войною готовятся на Крымъ»¹⁵⁰. Однак подальші події внесли свої корективи.

¹⁴⁸ Див. про ті події та походи Косагова із запорожцями проти татар: АЮЗР. — Т. 6. — СПб., 1869. — № 12. — С. 34, 41; № 36. — С. 92, 152; Петровський М. Нариси... — С. 285–286.

¹⁴⁹ Так, 1661 р. козаки міста Охтирки подалися воювати на Правобережжя за гетьмана Юрія Хмельницького (див.: Акты Московского государства, изданные императорской Академией наук под ред. М. А. Попова. — Разрядный приказ, Московский стол. — СПб., 1901 (далі АМГ). — Т. 3. — 1660–1664 гг. — № 217. — С. 199.

¹⁵⁰ АЮЗР. — Т. 7. — № 7. — С. 12.

Глава 8

ЯК І ЧОМУ ІВАН СІРКО ПОКИНУВ СЛОБІДСЬКУ УКРАЇНУ 1668 року

Висвітлюючи це питання, ми так чи інакше повинні будемо дослідити події 1668 р. на Слобідській Україні, досі належно не простудійовані, з багатьма питаннями і обмовками «але», «однак», «а саме». Незадоволення воеводським управлінням, Андрусівське перемир'я 1667 р., за яким Правобережна Україна, звідки походила значна частина вихідців на «слободи», передавалась Польщі, непевність обстановки (татарські набіги, свавілля московських служилих) знайшли свій вихід у заколоті 1668 р., який в Харківському полку очолив І. Сірко¹⁵¹. Ми не будемо детально спитися на повстанні, означимо лише певні його моменти¹⁵².

Конфлікти з російськими урядовцями на слободах і тим більше у Гетьманщині, посилення московського втручання в козацьке управління, звичайно, були не до вподоби козацькому загалу. Наприкінці 1667 р., йдучи за побажаннями оточення, гетьман Брюховецький, до цього симпатик московської влади, скликає в Гадячі козацьку раду, яка оголошує про зміну протекторату на Османську імперію й ухвалює рішення про вигнання воевод з українських козацьких міст. Сам перебіг «Брюховеччини»¹⁵³ є до-

¹⁵¹ Доволі влучно причини повстання охарактеризував преосв. Філарет, якого важко запідозрити в «українських симпатіях»: «Нельзя однако не заметить, что волнения между черкасами оказались в тех местах, где черкасы жили вместе с русскими, например в Царьборисове и Валках, но не в слободах и местечках, где жили одни черкасы под ведением своих старшин. Эта особенность заставляет признать за верное, что волнение черкасов возбуждено было тогда всего более несправедливостями и притеснениями со стороны Русских поселенцев и Русских местных властей» (*Филарет...* — Отд. 4. — Стб. 188).

¹⁵² Хоча належним чином це повстання можна висвітлити, бо детально його перебіг відображався чугуївським воеводою. Див.: *Центральний державний історичний архів України у м. Києві (ЦДІАК України)*. — Ф. 1791, «Чугуївська приказна ізба», оп. 2. — Стовп. 65–69 (дуже попсовані, але досить ретельно описані).

¹⁵³ Мусимо сказати, що дарма ця тема не розробляється ґрунтовніше, бо ж повстання Брюховецького і є виявом збройної визвольної боротьби козацтва Гетьманщини проти московського панування, єдиної подібного кшталту за своєю масовістю та наслідками.

волі суперечливим і досі не знайшов належного висвітлення в історіографії. Але цей заклик гетьмана підтримала чимала частина козацтва. Крім усього, Брюховецький прагнув знайти підтримку й у слобідських полках¹⁵⁴. У цьому разі в особі Івана Сірка гетьман натрапив на досить щирого прибічника.

Хотілося б зазначити важливу деталь для характеристики як Івана Сірка, так і інших діячів доби Руїни. Однією з причин переїзду Івана Сірка на слободи були його суперечки з гетьманом Іваном Брюховецьким, а уже через три роки Іван Сірко підтримує гетьмана й, відповідно, його нову турецьку орієнтацію. Так само 1667 р. Іван Сірко походом на Крим знищує всі ілюзії на розширення влади свого кума¹⁵⁵ Петра Дорошенка, а через рік стає палким прибічником цього гетьмана. Усю ту «безпринципність» часто й абсолютно незаслужено ставлять у провину. Однак усі згадані діячі, насамперед, були людьми свого часу, часу надто суперечливого, коли «нужда закон міняла»¹⁵⁶, а пріоритети, погляди, уподобання змінювалися під впливом тих чи інших обставин частіше, аніж політичні резони¹⁵⁷. Тобто, закликаємо не робити суворих оцінкових висновків, але намагатися лише розуміти й по змозі пояснювати вчинки людей тієї складної й чи не найзахопливішої для українського історика епохи.

Вочевидь, повстання планувалось і задумувалось Сірком ще з кінця 1667 р.¹⁵⁸ Тоді він поновив зв'язки із гетьманом І. Брюховецьким. Проте,

¹⁵⁴ Свідченням цьому є «листи» до населення слобідських міст: *Панова В. И.* Попытки строительства русских крепостей на Битюге в XVII в. // *История заселения и хозяйственного освоения Воронежского края в эпоху феодализма*. — Воронеж, 1987. — С. 59; *АЮЗР*. — Т. 7. — № 14. — С. 41 тощо.

¹⁵⁵ Про те, що Іван Сірко кумував з Дорошенком, див.: *АЮЗР*. — Т. 11. — № 110. — С. 355: виступаючи перед запорожцями про гетьмана Петра Дорошенка 1673 р., кошовий зазначив: «А он де его Серка послушает, потому что кум ему»; також див.: *Дорошенко Д.* Гетьман... — С. 31–32.

¹⁵⁶ Д. І. Яворницький зазначає, що ця приказка любив повторювати Іван Сірко (*Яворницький Д. І.* Іван Дмитрович... — С. 13). Цікаве розповсюдження цієї приказки в європейській літературі (Див., зокрема, «Фауста» Й. Гете: «Plutus.. Gesetz ist mächtig, mächtiger ist die Not». (*Goethe J.-W.* Faust. Urfaust. — Berlin–Weimar, 1971. — S. 238), М. Лукаш переклав це місце дослівно: «Закон міцний, та ще міцніш нужда» (*Гете Й.-В.* Фауст: Трагедія. — К.: Дніпро, 1981. — С. 252).

¹⁵⁷ Див. з цього приводу характеристику Івана Сірка, що легко сварився й мирився із запорожцями, М. Костомаровим (*Костомаров Н. И.* Руїна... — С. 94.)

¹⁵⁸ Важливим здається те, що на початку 1668 р. Іван Сірко повідомляє харківського воеводу Льва Ситіна («из слободы Мереры от полковника Ивана Серка»), що мерей'янські мешканці, котрі були на промислах біля Коломаку, повідомили йому, що чули, начебто в Полтаві та Гадячі запорозькі козаки «всех русских людей выкололи» (*ЦДІАК України*. — Ф. 1791, оп. 2, стовп. 69. — Скл. 2, 2а, див. також: скл. 20).

здається, заворушення як Івана Сірка, так і самого Брюховецького були дещо стихійними, погано організованими. Однак спочатку підтримка Сірком Брюховецького трималася в таємниці.

Після початку ворохоб гетьмана Брюховецького 25 лютого 1668 р. князь Борятинський, що керував тоді підрозділами Белгородського полку, сповіщає Сірка, щоб той прибув з полком до Охтирки, звідки війська мали вирушати на гетьмана. І. Брюховецький у цей час надсилає листа сумському полковнику Г. Кондратьєву, де пише, що його вже підтримав харківський полковник¹⁵⁹. Сам Сірко переправляє листи Брюховецького й до Сум¹⁶⁰.

26 лютого І. Сірко з Мерефи надсилає щидулу до гетьмана¹⁶¹, де прохає підмоги в кількості 3000 полтавських козаків, бо має надто мало сил, щоб іти на міцну залогоу Белгорода. Важливо, що Сірко квапить Брюховецького, аби за кілька днів до понеділка (зважимо, починає справу в понеділок, тобто напевно виступ хоче пов'язати з ув'язненнями про початок тижня) підмога підійшла до Мерефи. Отже, Мерефа, резиденція Сірка, стає центром повстання¹⁶².

Третього березня 1668 р. Іван Сірко розпочав виступ¹⁶³. Оскільки основні сили Белгородського полку перебували під Котельвою, полковник вирішив захопити Харків. Але, як відписує Ю. Барятинський цареві:

¹⁵⁹ Про перебіг цих подій див.: *Данилевич В.* Нові дані... — С. 148.

¹⁶⁰ У цьому разі цікава поведінка сумського полковника Герасима Кондратьєва, який запевнив у своїй прихильності Івана Брюховецького ще 16 лютого (Національна бібліотека України ім. В. Вернадського. Інститут рукописів (*далі* НБУВ ІР). — Ф. XXIX (В. Данилевича), спр. 148. — Арк. 123; також: *Російський* государственный архив древних актов (*далі* — РГАДА). — Ф. 210, Белгородский стол, столб. 608. — Скл. 109), однак на початку березня переслав листи й гетьмана, й Сірка московським урядовцям.

¹⁶¹ Текст: *Данилевич В.* Нові дані... — С. 146; з невідомих причин даний лист не увійшов до такого видання, як: *Листи* Івана Сірка. — К., 1995.

¹⁶² Цей лист цікавий і з огляду на згадки про «Рибинського» (острогоського) полковника, який напевно підтримав повстанців. Найцікавіше, що Сірко називає полковником цього полку якогось Степана, що здивувало московських управлінців, які перехопили листа, бо полковником Острогоського полку був Іван Дзинковський «и ныне он же» (Див. відписку Барятинського: *НБУВ ІР.* — Ф. XXIX, спр. 148. — Арк. 130; також: *РГАДА.* — Ф. 210, Белгородский стол, столб. 621. — Скл. 114.), ще одне свідчення неознайомлення Сірка з місцевими обставинами і місцевими управліннями.

¹⁶³ Саме цю дату наводить у своїй відписці белгородський воєвода Барятинський (*НБУВ ІР.* — Ф. XXIX, спр. 148. — Арк. 130; також: *РГАДА.* — Ф. 210, Белгородский стол, столб. 621. — Скл. 113, 114).

«А Харьков тебе... не изменил, и Харьковцы меж себя выбрали полковника иного¹⁶⁴ и в соборной церкви тебе... присягу вновь учинили»¹⁶⁵.

Одразу ж повстання Івана Сірка підтримали мешканці Мерефи, де було вбито московського приказного. Не важко відтворити й подальші події. На початку березня приказні та російські служилі були знищені на Торських соляних озерах та в містах Цареборисові, Маяцьку, Валках¹⁶⁶; фортеці спалено¹⁶⁷, вочевидь, повстанці збиралися взагалі покинути Слобожанщину. Звідти повстанці вирушили на Зміїв. У Змієві козаки зібралися довкола сотника Тарана, попалили хлібні запаси та поруйнували фортецю¹⁶⁸. 11 березня російські служилі з Чугуєва на чолі з Олександром Марченком здійснили похід на Зміїв, «и те змиевские Черкасы покиня город Змиев и пушки и вестовой колокол, разграбля казну зеленую побегали в стан к изменнику к Ивану Серку»¹⁶⁹.

Іван Сірко «с небольшими людьми»¹⁷⁰ підійшов до Харкова, але, не знайшовши там підтримки, не наважився штурмувати фортецю¹⁷¹. У цей час до прихильних Москві харківців та воеводи Льва Ситіна Григорій Ромодановський, який вкотре вже заступив на посаду белгородського воеводи, надіслав підмогу — «500 ратних людей». Лев Ситін з російською залогою та з новим

¹⁶⁴ В. Данилевич цілком слушно вважає, що полковником тоді обрали Федора Ріпку (*Данилевич В.* Названа праця... — С. 144)

¹⁶⁵ *НБУВ ІР.* — Ф. XXIX, спр. 148. — Арк. 130; також: *РГАДА.* — Ф. 210, Белгородский стол, столб. 621. — Скл. 113. Слід зазначити, що було б невірно й однобоко цілком сприймати на віру твердження про підтримку харківцями московського уряду. У цій же відписці Барятинський дописує, що в «Харькове забунтовали было два члвка Федка Волошенинов с товарищем, чтоб изменит де, и Харьковцы де тех бунтовщиков разстреляли». Крім того, уже в жовтні в Харкові відбувся заколот на чолі з харківським колишнім осадчим Іваном Кривошликом, полковника Ріпку заколотники вбили, а сотника Костя Федорова покололи рогатиною (див. *Филарет...* — Отд. 2. — Стб. 55), більшість харківців знову не підтримали бунтівників, зачинившись в фортеці.

¹⁶⁶ Див. відписку чугуївського воеводи (*Филарет...* — Отд. 4. — Стб. 61).

¹⁶⁷ Про це свідчить пізніший опис міст, де згадуються ці події (*Багалеї Д. И.* Материалы... — Т. 1. — С. 65–73.), *ЦДІАК України.* — Ф. 1791, оп. 2, стовп. 69. — Скл. 14, 15, 16.

¹⁶⁸ *ЦДІАК України.* — Ф. 1791, оп. 2, стовп. 66. — Скл. 9; стовп. 69. — Скл. 15–18.

¹⁶⁹ Див. *Филарет...* — Отд. 4. — Стб. 189–190. Хоча цій відписці, як і багатьом іншим «реляціям» російських служилых слід довіряти дуже обережно, місто ж напевно було вже порожнім, але із залишеними істотними військовими припасами, які Марченко перевіз до Чугуєва, але через повільно залишив чотири гармати, закопавши їх у землю. Згадки про «полюю воду» засвідчують про невдало обраний час для початку повстання — березень та відлигу.

¹⁷⁰ *ЦДІАК України.* — Ф. 1791, оп. 2, стб. 66. — Скл. 12; стб. 69. — Скл. 21.

¹⁷¹ Дуже захопливо ці події подаються в художній літературі, історичній белетристиці М. Горбанем (див. *Горбань М.* Козак і воєвода. — Харків: Рух, 1929).

полковником Ріпкою із сотниками та полковими козаками вирушив на Мерефу, «слободу Мерефу выжег да многих людей порубил»¹⁷² і далі вирушив за Сірком у погоню, але той «со всеми черкасами слободы Мерефы пошел в литовские малороссийские городы»¹⁷³ на з'єднання з Брюховецьким¹⁷⁴.

Однак Сірко ще два місяці «промишляв» на слободах, поблизу Валок його козаки закопали гармати¹⁷⁵.

«Побешкетувавши» у селах та містечках довкола Харкова та Чугуєва, у травні 1668 р. Іван Сірко почав не зовсім вдалі для нього бойові дії з військами князя Ромодановського біля Котельви та Колонгаєва¹⁷⁶, куди вирушив і гетьман Брюховецький. Зазначимо, що даних про серйозні бої в травні 1668 р. у нас обмаль, аби відтворити картину повстання. Відомо, що Іван Сірко брав участь у боях біля Охтирки¹⁷⁷, де, напевно, війська повсталих зазнали поразки. Надалі він зі своїми козаками, підтримав гетьмана Петра Дорошенка під час сумнозвісних подій убивства Івана Брюховецького, й разом з гетьманом вирушив на Правобережжя¹⁷⁸. Улітку 1668 р. Сірко покинув військові виправи

¹⁷² Слід зазначити, що і повстали, і російські служили у своїх діях були досить жорстокими, судячи за джерелами, у боротьбі одне з одним; кліше кшталту «всех казнить», «деревни выжечь», «всех порубить» досить часто трапляються в документах, де йдеться про це повстання.

¹⁷³ *ЦДІАК України*. — Ф. 1791, оп. 2, стовп. 69. — Скл. 17–18.

¹⁷⁴ Досить знаковим є те, що навесні 1668 року вперше в документах згадується й назва «украинских слободских городов», до цього слобідські міста називалися «украинными» або й «черкасскими» тощо. Й ця назва трапляється у листі Івана Брюховецького до сумського полковника Герасима Кондратьєва про те, що «харковский полковник» Іван Сірко уже перейшов на його бік, виступив проти російських ратних людей і вже чимало їх вибив «з многих украинских слободских городов» (Див. *Загоровський В. П.* Изюмская черта... — С. 14.)

¹⁷⁵ *АЮЗР*. — Т. 8. — № 18. — С. 65.

¹⁷⁶ *ЦДІАК України*. — Ф. 1791, оп. 2, стовп. 66. — Скл. 31–32.

¹⁷⁷ Про це можна зробити висновок з пізніших згадок. Дуже характерним з них є свідчення ніжинського протопопа Сімеона у жовтні 1668 р.: «А как де царского величества у ратных людей был бой под Ахтыркой, и под Котельвою, и около Севска и на тех боях татары и черкасы побиты многие и в полон взяты: и сведав де про то в изменничьих полках и городах боялись и готовились бежать за Днепр а многие и побежали... А Серко де под Охтыркою на бою был...» (*АЮЗР*. — Т. 7. — № 34. — С. 91). Тут йдеться про те, що Іван Сірко шкодує, зрадивши московського царя, за цей свій учинок.

¹⁷⁸ Досить цікавими є тлумачення відступу Петра Дорошенка до Чигирини улітку 1668 року, у добу піку його популярності. Найкумеднішим здається твердження «Літопису Самовидця»: «Але же оному з двора зайшло непотішное, же жона оному скочила через плот з молодшим, зоставивши войну... сам повернул до Чигирина» (*Літопис Самовидця*. — К.: Наукова думка, 1971. — С. 105). Цю гадку «Самовидця» спростовано М. Петровським (*Петровський М.* Нариси... — С. 293–294.). Але, здається, події

і жив кілька місяців в Кишенці, потім в Чигирині біля Дорошенка¹⁷⁹. У жовтні-листопаді 1668 р. із запорожцями він здійснив спустошливий набіг на Крим¹⁸⁰. До літа 1669 р. він підтримував П. Дорошенка, будучи «полковником охотным»¹⁸¹. Після визнання Дорошенком підданства турецькому султану, Сірко підтримав нового претендента на гетьманство, Михайла Ханенка¹⁸².

Події 1668 р. на Слобідській Україні, діяльність Івана Сірка дали могутній поштовх для повернення слобідських колонізаторів назад на Батьківщину. Головне, в загальних рисах можна простежити долю козаків, які вирушили із Сірком зі слобід на Правобережжя.

Шкода, але хибно вважається, ніби «рух назад» переселенців на слободи був надто слабкий або його взагалі не було. Цей процес ще потребує досліджень.

Харківський полк, що пішов із Сірком, очолив після нього, як той осів в Кишенці, Іван Дуб'яга. Можливо, це харківець Іван Дробязга, що трапляється в переписах харківських 1655 р. та 1660 р.¹⁸³ Хоча ймовірнішим є припущення, що це старшина Дорошенка, отаман чигиринський 1666 р., посланий до Криму¹⁸⁴. Хоча з огляду на тогочасну мобільність населення, одне не суперечить іншому¹⁸⁵.

У серпні 1668 р. Іван Дуб'яга із Мерефи разом з татарами та полтавським полковником Костем Кублицьким (1000 татар та 2000 козаків) напав на Чугуїв, але невдало¹⁸⁶.

довкола Котельви та Охтирки літа 1668 р. та, власне, й проблема «популярності» П. Дорошенка ще чекають на свого дослідника.

¹⁷⁹ *АЮЗР*. — Т. 7. — № 34. — С. 91; № 36. — С. 104.

¹⁸⁰ *АЮЗР*. — Т. 7. — № 35. — С. 101; № 41. — С. 111; № 52 — С. 158. Походи Івана Сірка на Крим відбувалися за наказами гетьмана Петра Дорошенка, що боровся зі своїм опонентом П. Суховієм, якого підтримувало Кримське ханство; цікаво, що кримські татари прохали у гетьмана Дорошенка замир'я, той взамін вимагав видати Суховія, а хан прохав за це видати Сірка (*АЮЗР*. — Т. 7. — № 51. — С. 152)

¹⁸¹ Так називає його сам гетьман (*АЮЗР*. — Т. 8. — № 10. — С. 34.; див. також про загрозу походу Івана Сірка з Дорошенком та татарами на лівий берег Дніпра — № 56. — С. 189).

¹⁸² *АЮЗР*. — Т. 9. — СПб., 1877. — № 111. — С. 454. (лист Дорошенка до Многогрішного 1671 р. про зраду Сірка та Ханенка «ляхам»).

¹⁸³ *Багалеї Д. І., Миллер Д. П.* История города Харьков... — С. 529, 530; *Юркевич В.* Харківський перепис року 1660... — С. 165.

¹⁸⁴ *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... — С. 77.

¹⁸⁵ Тут слід вказати на здогад відомого дослідника козаччини Джорджа (Юрія) Гаєцького, який у своєму довіднику старшин ідентифікує корсунського полковника 10.VII.1657 р. Івана Дубину саме з майбутнім миргородським полковником Іваном Дуб'ягою (*Gayevky George.* The Cossack Administration of the Hetmanate. — Cambridge, Massachusetts, 1978. — Vol. 2. — P. 613, 617).

¹⁸⁶ *Филарет...* — Отд. 4. — Стб. 64.

У листопаді 1668 р. І. Дуб'яга, «полковник війська Запорозького Харківський»¹⁸⁷ — посланець П. Дорошенка в Гадяч до брата гетьмана Андрія разом зі статтями (пропозиціями щодо угоди з Москвою). У Гадячі він читав на майдані вголос накази й статті Дорошенка. У московському листуванні він у листопаді-грудні 1668 р. фігурує як посланець Дорошенка в Гадячі¹⁸⁸ (тогочасній гетьманській лівобережній столиці). Найцікавішим для нас є лист із Гадяча Андрія Дорошенка до Харкова, до воеводи і Григорія Донця, тогочасного харківського полковника, якого датовано 20 січня 1669 р. З цієї епістули ми дізнаємося про «обывателей» харківських, котрі прийшли до Дорошенка і прохають через Івана Дуб'ягу «тебы назад и домом своим повернутыся», тобто повернутись до своїх сімей у Харківський полк, але бояться, і гетьман, який вірний царському уряду, за них прохає «те бы женам их и набыткам жадная кривда не деялась, любо могло през кого быть забранное тебы вернено было». На те є указ і грамоти ясновельможного гетьмана. Підписався Андрій Дорошенко замість свого брата гетьмана Петра Дорошенка¹⁸⁹. Тобто, ми дізнаємося про цікавий факт існування Харківського полку в «екзилі».

Та навряд чи козаки повернулися до сімей. Іван Сірко пізніше пішов на Січ. Іван Дуб'яга у лютому 1669 р. «на той час полковник наказной Чигиринской»¹⁹⁰, осів у Миргороді і навіть у березні 1672 р. був обраним миргородським полковником¹⁹¹. Цікаво, що саме він з іншими старшинами підписався під папером про піймання Сірка¹⁹² і проханням до царя обирати гетьмана у квітні 1672 р.¹⁹³ Наступні згадки про Івана Дуб'ягу стосуються періоду походів на Правобережжя гетьмана Івана Самойловича: 14 квітня 1674 р. Іван Дуб'яга згадується як «полковник наш конный охотный», який перебуває неподалік від Чигирини й відписує до гетьмана Івана Самойловича, що отаман Іван Сірко хоче замири-

¹⁸⁷ АЮЗР. — Т. 7. — № 72. — С. 114, 163, 385.

¹⁸⁸ Там само. № 72. — С. 113, 114; № 54 — С. 62, 163 тощо; АЮЗР. — Т. 8. — № 18. — С. 64.

¹⁸⁹ АЮЗР. — Т. 8. — № 10. — С. 34–35.

¹⁹⁰ Актовые книги Полтавского городского уряда. — Чернигов, 1912. — Вып. 1 (1664–1671). — С. 5.

¹⁹¹ АЮЗР. — Т. 9. — № 152. — С. 825.

¹⁹² Там само. № 164. — С. 847.

¹⁹³ Там само. № 168. — С. 863; брав Іван Дуб'яга участь й в обранні Самойловича в червні 1672 р. та інших подіях того року; див. АЮЗР. — Т. 9. — № 168. — С. 886, 889; № 176. — С. 907; № 178. — С. 953.

тися з гетьманом Петром Дорошенком¹⁹⁴. Подальші дані про цю особу занадто плутані¹⁹⁵.

Наведені нами матеріали яскраво засвідчують втягненість Слобідської України до коловерті Руїни за посередництвом такої неоднозначної постаті, як Іван Сірко. Зробімо класичну історіографічну ремарку: «Ця тема ще чекає на свого дослідника».

¹⁹⁴ АЮЗР. — СПб., 1879. — Т. 11. — № 130. — С. 429.

¹⁹⁵ 1684 р. якогось «Дробязгу» закликали повернутися «на службу королевскую» (Дополнение к актам историческим. — Т. 11. — № 54. — С. 52). П. Єфименко, досліджуючи долю українських засланих у Архангельську, вважає засланою прибічника Мазепи (відповідно після 1708 р.) якогось Дуб'ягу саме за цього миргородського полковника (Ефименко П. Ссылные малороссыяне в Архангельской губернии//Киевская старина. — 1882. — № 9. — С. 397). Про все те нічого певного сказати не можемо.

Глава 9 СІМ'Я ІВАНА СІРКА

Анонімна поема «Короткий опис Сіркових діянь» описує відомого отамана славним лицарем, який жив з військової праці й був доволі байдужим до жінок:

*І не тільки не може бути тут спокусна білоголова,
Але й думка про тебе нелюба, не плине й розмова.*¹⁹⁶

«І за вдачею, і за своїми діями Сірко являв собою тип справжнього запорожця»¹⁹⁷. Пішовши з Мерефи 1668 р., він справді залишив свою дружину і дітей на поталу московській владі». Така думка звичайно поширена, але часто завдяки «охудожненню» діяльності Івана Сірка: лицар звичайно має зневажливо ставитися до родини. Певна зневага до жінки й родинного затишку як основа козацької долі — доволі характерна риса фольклорного відображення козацького життя¹⁹⁸, та риса, яка є у чомусь взірцевою, бо навіть пісня літературного походження кінця XIX століття «Там, де Ятрань круто в'ється» стала «народною», себто відображала ставлення до козацького побуту широких верств:

*А я бідний, безталанний,
Степ широкий — то мій сват,
Шабля, молька — вся родина;
Сивий коник — то мій брат.*¹⁹⁹

¹⁹⁶ Анонім. Короткий опис Сіркових діянь (З рукописної віршованої хроніки другої половини XVII століття)/Іван Сірко. — К.: Веселка, 1992. — С. 131 (пер. Валерія Шевчука).

¹⁹⁷ Яворницький Д. І. Іван Дмитрович... — С. 13.

¹⁹⁸ Див.: академічне видання *Українські народні думи*. — Т. 2//Збірник історико-філологічного відділу Всеукраїнської Академії наук. — № 56. — К., 1931. — С. 210–215. (№ 28 Дума про козацьке життя).

¹⁹⁹ Див.: *Пісні літературного походження*. — К.: Наукова думка, 1978. — С. 302 (див. також С. 301, 303–306, 476).

Крім того, існує ще чудова й рясноцитована народна дума про «Сірчиху та її синів»²⁰⁰, яка, власне, й починається зі слів:

*В городі Мерефі жила вдова,
Старенькая жона
Сірчиха-Іваниха.
Вона сім літ пробувала,
Сірка Івана в очі не видала.*

Однак таке стереотипне ставлення до Сірка та його родини має важливий нюанс. Якщо питання про родину Івана Сірка загострюється уже сучасниками, загострюється у фольклорі, отже, йдеться не про байдужість Івана Сірка, не про відсутність його клопотів про родину, а про інакші, радше трагедійні речі, речі, які дуже швидко підхоплюються словесністю. Родина — чільна ланка суспільства; суспільство опікується нею низкою засобів, тому загострення уваги на родинній проблематиці, особливо довкола «запорожця» Івана Сірка, є свідченням повноцінності соціуму, свідченням саме того, що наш герой опікувався своєю сім'єю, якби ж то він був до того байдужий, то про ту родину навряд чи й згадували б. Наявні джерела, навпаки, підносять Івана Сірка до чесноти справжнього чоловіка та батька, однак винесеного силою історичних обставин поза межі домашнього вогнища.

У 60-х рр. XVII ст. свідчення про родину Івана Сірка ще досить не певні²⁰¹. Відомо, що він приїхав до Харкова 1664 р. разом із сім'єю²⁰².

²⁰⁰ Назви тієї думи даються по-різному: «Вдова Івана Сірка і Сірченки», про «вдову Сірчиху» тощо. Дума відома в одному варіанті. Записана В. Ломиковським 1805 р. у Полтавській губернії від кобзаря Івана, звідки потрапила до рукописного збірника О. Котляревського. Вперше опублікована П. Житецьким 1893 р. Про неї з публікаціями дивися: *Житецький П.* Мисли о народных малорусских думах. — К., 1893. — С. 240–243; *Сумцов М. Ф.* Слобідсько-українські історичні пісні. — Черкаси: Сіяч, 1918. — С. 17–18; *Українські народні думи*. — Т. 2//Збірник історико-філологічного відділу Всеукраїнської Академії наук. — № 56. — К., 1931. — С. 123–125. (№ 17 Сірчиха й Сірченки); *Українские народные думы*. — М.: Наука, 1972. — С. 469 тощо.

²⁰¹ Відомо, що у Івана Сірка був брат, який загинув на Поділлі 1663 р. (*Jerlicz J.* Latopisiec, albo kronika Joachima Jerlicza. — Warszawa, 1853. — Р. 2. — С. 92), хоча цілком можливо з огляду на поняття «братерства» у запорозькому середовищі, що то міг бути лише побратим (у відписці П. Шереметьєва 1660 р.: «писал ко мне из Торговицы калницкий полковник Иван Серко, с братом своим, с Павлюком») (*АМГ*. — Т. 3. — № 101. — С. 102)).

²⁰² *АЮЗР*. — Т. 5. — № 92. — С. 216; О. Юрій Мицик вважає, що дружина Івана Сірка походила із Полтави (*Мицик Ю.* Отаман Іван Сірко... — С. 9.); див. *АЮЗР*. — Т. 5. — № 63. — С. 143.

Однак унаслідок уже згадуваних подій Іван Сірко 1668 р. «пошол с своей слободы со всеми черкасы тоє слободы к Полтаве марта по 6 число»²⁰³ и слободу свою покинул»²⁰⁴. Але на початку 70-х рр. XVII ст. родина Сірка живе в Мерефі.

Саме тут слід зробити важливий відступ про політику московського уряду стосовно родин його опонентів. Звичайно, це тема окремого дослідження системи російської влади з її виитоками та сучасними проблемами. Але «шантажування» життям членів родини було поширеним методом політичних дій московської адміністрації того часу не лише стосовно «чужоземних», але й своїх діячів вищого та нижчого рангу. Родини козацьких старшин не були винятком²⁰⁵. Та, власне, й козацькі старшини не цуралися тієї «методики»²⁰⁶.

Історія сім'ї Івана Сірка є характерним прикладом взаємовідносин російської влади зі своїми опонентами, бо тривалий час родина отамана була в заручниках у царського уряду. Таким чином, московські урядовці контролювали дії кошового. Але вчинки Сірка свідчать, що він зі свого боку намагається визволити родину із усіх скрутних обставин. 1673 р. на Запорозьку Січ прибув самозванець Симеон Олексійович. Російський уряд став вимагати видати цю особу, але за козацькими правилами видачі людей із Січі державам не дозволялися. Іван Сірко як керівна особа був адептом старих звичаїв, правил, норм. Одразу ж перед князем та керівником Белгородського полку Г. Г. Ромодановським постало питання про арешт сім'ї отамана в Мерефі: «что б великий государь изволил указать, кого прислать Серковы дома и животы на себя... отписать. А жену его и зятей в крепости держать, потому что Серковы дома и жена, и зятя в его бо-

²⁰³ Дуже важлива згадка, що спростовує твердження воеводи Ситіна про похід на Мерефу в середині березня 1668 р. Узагалі чимало тверджень, як зазначалося, щодо перебігу повстання 1668 р. досить суперечливі.

²⁰⁴ Цит. за Данилевич В. Нові дані... — С. 144.

²⁰⁵ Так, зокрема, під час російсько-української війни 1658–1659 рр. російські служили, 25 травня 1659 р., захопивши містечко Борзну, полонили там дружину місцевого сотника й свого на той час противника Петра Забіли з дітьми й інші сім'ї заможних борзенських мешканців. Після подій під Конотопом у липні 1659 р. росіяни обміняли ці родини (тридцять «с малыми робятами») на шістьдесят своїх полонених (АЮЗР. — Т. 4. — СПб., 1863. — № 115. — С. 236, 243).

²⁰⁶ Свідченням цьому хоча б родина Івана Брюховецького, навіть після втрати останнього в червні 1668 р. Петро Дорошенко забрав його жінку (нагадаймо, «московську боярину» Дарію Долгорукову) до себе в Чигирин (деталі: *Горобець В.* «Хочю... поняти б за себя московскаго народу вдову...» (Жінки в політичній біографії Івана Брюховецького)//СОЦІУМ. Альманах соціальної історії. — Вип. 2. — К., 2003. — С. 162–164.)

ярском полку»²⁰⁷. Але цього одразу зроблено не було, та навіть така загроза примусила Сірка видати на початку 1674 р. Лжесимеона царським посланцям.

Ситуація повторилася уже того ж 1674 р., коли запорожці перехопили посланця П. Дорошенка до кримського хана Івана Мазепу. Цей епізод, коли майбутнього гетьмана не вбили «дикі запорожці», став легендарним ще з Літопису Величка²⁰⁸. Але для чого вбивати посланця, хай навіть він і віз ясир, українських полонених у подарунок ханові? Ба, Сірко навіть не хотів видавати Мазепу гетьманові Самойловичу та московському уряду. Цей посланець був непоганим аргументом у неоднозначних стосунках Запоріжжя з Петром Дорошенком, тим більше супровідників татар отаман наказав посікти шаблями... «и боярин де и воеводы посылали в город Харково, а велели жену его Серкову отдать за караул, а зятя его прислать к себе в полк»²⁰⁹. Тобто, російська адміністрація заарештувала дружину Сірка, а до нього послала зятя Івана Артемова. Сірко відправив Мазепу разом зі своїм зятем до Івана Самойловича. В обох наведених випадках Сірко змушений був поступитися.

Важливою, здається, є й наступна згадка про родину Івана Сірка. У 1675 р. Запорізька Січ почала налагоджувати контакти з Річчю Посполитою та давнім союзником Сірка, Яном Собеським, що був найвагомим претендентом на королівський престол. Постало питання про допомогу Івана Сірка із запорізькими козаками новому королеві. На «поході» (зібранні), за московськими донесеннями, козаки сказали Сіркові, аби він до короля не ходив, а якщо подасться служити королеві, то одразу ж противники знайдуть і ув'язнять його дружину. На це отаман відповів, дійсно згідно зі своїм легендарним реноме, що жінки він своєї не жаліє, а тільки милості його

²⁰⁷ АЮЗР. — Т. 11. — № 110. — С. 363.

²⁰⁸ *Величко Самійло.* Літопис. — К.: Дніпро, 1991. — Т. 2. — С. 170: «кошовий Сірко та інші старобутні отамани й товариство погамувало його від того завзяття своїм проханням, вимовивши такі до всього війська пророчі слова про Мазепу: «Панове браття, просимо вас не убивайте цього чоловіка, може, він вам і нашій вітчизні надалі згодиться». З огляду на ставлення до «справедливої» Січі Самійла Величка, таке «рішення» в устах старобутніх отаманів не видається виїмковим; але навіть ця згадка важлива для закордонної україністики й, власне, теж характеризує ставлення до Івана Сірка в історіографії. Вагомий дослідник Лько Боршак у своїй праці про Івана Мазепу так характеризує вміння Мазепи подобатися за цим епізодом: «Напівдикий Сірко, яким татари лякали своїх дітей, той Сірко, що, по словам «Gazette de France», навіть «у ві сні різав мусульман», впіймавши Мазепу з ясиром від Дорошенка до хана, — відпускає його спокійнесенько після одної його промови!» (*Боршак І.* Мазепа — людина й історичний діяч/Мазепа: Збірник/Упоряд. Ю. І. Іванченка. — К.: Мистецтво, 1993. — С. 161).

²⁰⁹ АЮЗР. — Т. 11. — СПб., 1879. — № 174. — С. 591.

королівської величності бажає. Й далі чудова характеристика «безкорисливості» Сірка: «а как его королевское величество пожалует гетманом, тогда и жену его укажет отыскать»²¹⁰.

Подальші клопотання Івана Сірка за родину та родичів теж промовисті. Вочевидь, він дуже рідко бачив свою сім'ю і дуже про неї турбувався. 1675 р. отаман писав царським урядовцям, що вже втомився служити і просив дати йому вільно оселитися з сім'єю в Мерефі. Прохав він для себе і містечко Келеберду²¹¹ на межі Полтавського полку і Запоріжжя, щоб там так само оселитися з родиною²¹². Відомо також, що, коли сім'я Івана Сірка була в заручниках, він перепитував про свою жінку й дітей у посланців гетьмана Самойловича в березні 1678 р., зокрема, у полтавського козака Івана Красноперченка; от як свідчив той російській владі: «Серко позвал его к себе в курень одного и спрашивал его о жене своей с детьми и о дому потому что он Иван с женою его в прежние лета был восприемником, а о войсковых делах не о чем не вспомянул»²¹³. Крім усього, відомо, що 1678 р. російськими урядовцями було відправлено полоненого акерманського татарина Тенмамента-мурзу до гетьмана Івана Самойловича для обміну на родичів «кошевого Івана Серка»²¹⁴. Усі наведені дані, сподіваємося, спростовують «антиродинний» стереотип про відому постать української історії. Ще важлива деталь: на 70-ті рр. XVII ст. Іван Сірко був уже людиною літнього віку, тобто мав дорослих синів та заміжних доньок, оскільки над ними старого батька — теж свідчення важливості родинних відносин у тогочасному суспільстві.

Отже, дані про дружину Сірка є дуже поверховими й уривковими. Але біографії дітей та зятів отамана можна бодай частково реконструювати.

²¹⁰ АЮЗР. — Т. 12. — № 47. — С. 139.

²¹¹ Самійло Величко зазначає, що містечко Келеберду «осадив» наприкінці 70-х рр. XVII ст. сам Іван Сірко (*Величко С. Літопис...* — Т. 2. — С. 179). Зважимо лише на тягу Івана Сірка до осадництва міст і керівництва у новозбудованих на самому прикордонні поселеннях: Усерд, Ольшанськ, Торговиця, Мерефа, Келеберда... Така діяльність дійсно вражає.

²¹² *Соловьев С. М. История России с древнейших времен.* — М.: Соцэкгиз, 1969. — Кн. VI. — Т. 11–12. — С. 490; АЮЗР. — Т. 12. — № 93. — С. 270; № 178. — С. 642–643.

²¹³ АЮЗР. — Т. 12. — № 125. — С. 547.

²¹⁴ *Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве министерства юстиции (далі Описание...).* — М., 1910. — Кн. 16. — С. 83. Напевно, це той мурза, що був захоплений самим Іваном Сірком взимку 1672 р. (*Яворницький Д. І. Історія...* — Т. 2. — С. 330 тощо), див. згадку в листі Ів. Самойловича про того мурзу Магмета, якого просить Сірко «на свободу из Крыма кровных своих» (АЮЗР. — Т. 13. — СПб., 1884. — № 107. — С. 461).

Імен синів Івана Сірка ми не відшукали в документах, за фольклорною традицією, йдучи за згаданою думою про вдову Сірчиху, їх звали Петром та Романом²¹⁵. У 60-х рр. один із синів Сірка, напевно, вже був дорослим, бо у червні 1668 р. під час відомих подій на Слобожанщині разом з козаками, прихильними до Дорошенка, тримав в облозі Балаклію, але його загін був відбитий²¹⁶. Один із синів Сірка був одружений на донці молдавського боярина Гінкула (противника молдавського господаря Дуки)²¹⁷ 1670 р. й загинув під час походу на Крим 1673 р.²¹⁸ Цікавою є доля наступного сина. 1679 р. він одружився з донькою гетьмана Брюховецького, ім'я якої невідоме, у тому ж році був посланий Іваном Сірком на службу до польського короля Яна Собеського, де перебував і 1682 р., вже після смерті батька²¹⁹. Подальша його доля нам невідома.

Відомі два зяті Івана Сірка — Іван Артемов та Іван Сербин, саме вони та їхні нащадки безпосередньо пов'язані зі Слобідською Україною.

Перший зять Іван Артемов (Артеменко), напевне, став уже зятем на Слобожанщині. Зважимо, слобідку Артемівку поблизу Мерефи, буцімто засновану Іваном Сірком, віддано як посаг за Сірковою донькою Іванові Артеменку²²⁰. Власне, сама назва Артемівка, напевно, пізніша і походить від прізвища цього зятя Сірка. У 70-ті рр. XVII ст. мереф'янський козак Іван Артемов неодноразово посилався белгородським воєводою Г. Г. Ромодановським для «погамування» Сірка, був зв'язковим між гетьманом Самойловичем та Сірком²²¹. З 1679 року І. Артемов — мереф'янський сотник Харківського полку²²². У 80-ті рр. XVII ст. він сотникує у Мерефі²²³ й

²¹⁵ В. Антонович та М. Драгоманов у своєму відомому збірнику українських пісень теж наводять пісню, у якій згадується Роман Сірко (*Антонович В., Драгоманов М. Исторические песни малорусского народа.* — К., 1874. — С. 241, 243). Але знову ж імена реконструюються тут лише за фольклорними даними.

²¹⁶ *Филарет...* — Отд. 4. — Стб. 128.

²¹⁷ *Дорошенко Д. Гетьман...* — С. 395.

²¹⁸ *Мицик Ю. Отаман...* — С. 9.

²¹⁹ Там само... С. 9–10. Крім цього, досить цікавий матеріал подибуємо у витягах з документів, опублікованих Миколою Біляшівським (*Расходы Речи Посполитой на козацких послов//Киевская старина.* — 1897. — № 6. — С. 85–92). 12 листопада 1679 р. до Варшави прибуло посольство від запорожців на чолі з «молодим Сірком», 2 лютого 1680 р. польська влада дала кошти для «хворого Сірка» тощо.

²²⁰ *Багалей Д. И. Материалы...* — Харьков, 1886. — Т. 1. — С. 291.

²²¹ АЮЗР. — Т. 11. — № 110. — С. 363; № 170 — С. 562, 575; № 174. — С. 591; АЮЗР. — Т. 13. — № 92 — С. 386; № 93. — С. 404.

²²² *НБУВ ІР.* — Ф. XXIX, спр. 148. — Арк. 145.

²²³ *Филарет...* — Отд. 2. — Стб. 85.

збирається переселитися до Умані²²⁴. У 1690 р. згадується як козак Харківського полку²²⁵. На початку 90-х рр. XVII століття Мерефа була спустошена кримськими татарами та прибічниками Петрика (козацького ватажка Петра Іваненка — опонента Івана Мазепи), тому Іван Артеменко вирушив осаджувати слободи далі на схід і під Воронежем осадив слободу Бітюк, де й очолював місцеву українську громаду наприкінці XVII ст. (останні згадки — 1698–1700 рр.); цікаво, що в цей час він інколи зве себе Іваном «Сірком»²²⁶.

Особа іншого зятя Сірка, Івана Сербина, як на нас, значно цікавіша. Останній тримав доньку Сірка Софію, яку Яворницький поплутав з дружиною кошового. Звідтоді ця плутанина закралася в більшість видань про Івана Сірка. А річ ось у чому: Яворницький скористався документом, надрукованим у чільному археографічному виданні про той час, у якому йшлося про події початку 70-х рр. XVII ст. та Лубенський Мгарський монастир: «Малороссийского де жителя Иванова жена София Серикова дочь одержима и мучима была от беса вельми, и родители де ее водили для исцеления в Киев...»²²⁷. Власне, Яворницький сприйняв типово російську схему спорідненості: отже, малоросійського жителя Івана дружина (зважимо, що Сербина також звати Іван), а далі Серикова дочь, себто прізвище за чоловіком «Серикова», ...Сірком. Однак документ не вказував прізвища чоловіка, але лише підкреслює, чия вона донька. У патріархальному суспільстві лише б зазначили «Івана Серикова жена»; позначення, чия вона донька, свідчить про її походження з іншої сім'ї. Свої твердження підкріпимо й тим, що після смерті Івана Сербина його маєтки залишилися за дружиною Софією²²⁸ (тобто донькою Івана Сірка). Тобто, згадка в цитованому документі стосується доньки Івана Сірка, дружини Івана Сербина Софії. Єдина проблема — це та, що, можливо, й тещу, й невістку звали однаково. Але ми переконані, що в обох документах йдеться про доньку Івана Сірка, чудесно зцілену мощами св. Афанасія.

Можливо, Іван Іванович Сербин був сином відомого діяча Руїни Івана Юрійовича Сербина. Вперше згадується як зять Сірка 1672 р.²²⁹, разом із тестем він відвозив до Курська полоненого мурзу й ускочив у халепу разом

²²⁴ *Описание...* — М., 1910. — Кн. 16. — С. 245. Див. між іншим: *РГАДА*. — Ф. 210, Приказный стол. — Стовп. 1156 (повністю за цією справою).

²²⁵ *НБУВ ІР*. — Ф. ХХІХ, спр. 149. — Арк. 98.

²²⁶ *Багалеї Д. І.* Матеріали... — Харьков, 1890. — Т. 2. — С. 104, 113, 115, 123; *Описание...* — М., 1912. — Кн. 17. — С. 355.

²²⁷ *АЮЗР*. — Т. 9. — № 127. — С. 607.

²²⁸ *Багалеї Д. І.* Матеріали... — Харьков, 1886. — Т. 1. — С. 297.

²²⁹ *Яворницький Д. І.* Історія... — Т. 2. — С. 331.

з кошовим, коли того схопив та закував у кайдани полтавський полковник Федір Жученко. Мереф'янський сотник Іван Сербин згадується в часи заселення земель Мереф'янської сотні 80–90-х рр. XVII ст. Крім того, 1682 р., і далі протягом 1683–1684 рр., він кілька разів намагався переселитися на Правобережжя й ходив до «поляків». Російські урядовці за старою метою навіть брали його дружину під варту, аби Сербина повернути²³⁰. Під час будівництва Ізюмської лінії, системи укріплень на півдні Слобожанщини в 80-х рр. XVII ст., керував заселенням м. Соколова і став соколовським сотником²³¹. Харківський наказний полковник 1687–1691 рр.²³² Помер наприкінці 90-х рр. XVII ст. Йому належала велика кількість ґрунтів у землях Мереф'янської сотні. Мав доньку (онуку І. Сірка) Євдокію. Ґрунти після його смерті продано за «малу ціну», «насильне» харківському полковникові Федору Донець-Захаржевському²³³.

Сірком довго залишався пов'язаним зі Слобожанщиною. Він посилав у Харків на життя козака Михайла Реву із сім'єю в 1677 р.²³⁴, повідомляє слобожан про татарські набіги²³⁵. А перед своєю смертю (1680 р.) збирався, у спілці з польським королем і кримським ханом, воювати Україну, за попередніми планами Сіркові випадало йти на слобідські міста²³⁶.

²³⁰ *Описание...* — М., 1910. — Кн. 16. — С. 245; М., 1903. — Кн. 13. — С. 394, 395.

²³¹ Про це, щоправда, опосередковано див. *Багалеї Д. І.* Матеріали... — Харьков, 1886. — Т. 1. — С. 313; *Овчаренко Є.* Земельна власність у Слобідській Україні XVII–XVIII в. Її походження і форми//Записки історико-філологічного відділу Всеукраїнської академії наук. — К., 1928. — Кн. XVII. — С. 96.

²³² *Филарет...* — Отд. 2. — Стб. 63, 314; Отд. 4. — Стб. 253; *Петров Н. І.* К історії колонізації Слободської України//Киевская старина. — 1888. — № 6. — С. 333.

²³³ *Багалеї Д. І.* Матеріали... — Харьков, 1886. — Т. 1. — С. 297.

²³⁴ *АЮЗР*. — Т. 12. — № 186. — С. 677.

²³⁵ *Филарет...* — Отд. 2. — Стб. 199. Дивися також звістки про колонтаївських козаків (Охтирського полку), які 1674 р. були на Січі з Іваном Сірком. (*Новомберзький Н.* Матеріали по історії медицини в Росії. — СПб., 1905. — Т. 2. — С. 247).

²³⁶ *Мицик Ю.* Отаман... — С. 34; Цю деталь подає С. Солов'єв (*Історія Росії с древнейших времен*. — Москва: Соцэкгиз, 1962. — Кн. VII. — Т. 13–14. — С. 231.). Власне, ці й не лише ці дані спростовують стереотип про ненависть Сірка до татар й постійну боротьбу з «бусурманами», що теж, здається, радше данина літературній ідеалізації. «Нужда закон міняла» у Сірка час від часу, змушуючи його як миритися, так і листуватися і входити навіть у союз із мусульманським противником. Див., наприклад, відомості 1677 р., де Самойлович скаржиться на те, що Сірком прийняв турецьке підданство: *АЮЗР*. — Т. 13. — № 83. — С. 330. Вважаємо, що це тема окремого дослідження.

Глава 10

ЧИ ТРЕБА В ХАРКОВІ ПОСТАВИТИ ПАМ'ЯТНИК ІВАНОВІ СІРКУ (лірично-публіцистичне закінчення)

Відомому козацькому діячеві Іванові Сірку існує два пам'ятники, чи радше, погрудд'я. Один у Мересфі під Харковом, другий — у селі Капулівці, на могилі кошового. Вони подібні. Історія цих пам'ятників — історія боротьби суспільства та влади²³⁷, теж підстава для дослідження історіографа. Власне, пам'ятник Іванові Сірку, як і будь-якому українському діячеві, пов'язаному з національною романтикою та пробудженням національної свідомості, в образах якої передусім козацька, а не яка інша доба української історії, був для владних структур Радянської України значною небезпекою.

Але тут, насамперед, не хотілося зачіпати стосунки історика та влади, як у попередню, так і в сучасну нам епоху, а дещо зупинитися на проблематиці історичної пам'яті у Харкові щодо подій у місті другої половини XVII ст. Тут, зазначимо, за кількістю версифікацій фаховий історик не потрібний. Йдеться про святкування 350-ї річниці від заснування міста та проекти пам'ятників щодо тієї дати. Основним пам'ятником має стати відображення «Харка» — міфічного засновника поселення Харкова. Хоча за своєю «первісністю» цей переказ поступається звісткам про вигаданого звіра «харя» (тхора?), від якого, зазначали 1734 р., буцімто походить назва міста²³⁸. Переказ про Харка з'явився наприкінці XVIII ст. (1781 р.)²³⁹, ба Харко навіть став

²³⁷ Див.: *Лист до редакції скульптора Івана Гончара про кошового Івана Сірка // Пам'ятки України*. — 1989. — № 2. — С. 61; *Пам'ятки України*. — 1989. — № 1. — С. 46; *Романов Кость*. «Прошло все, одна слава залилася...» // *Краєзнавство*. — № 1–4. — 1995. — С. 69–71; *Апанович Олена*. Розповіді про запорозьких козаків. — Київ: Дніпро, 1991. — С. 200–206 (про перепоховання останків Івана Сірка).

²³⁸ Див. про це: *Іванов В.* Прапори слобідських полків // *Збірник на пошану акад. Дм. Й. Багалія*. — К., 1927. — С. 747.

²³⁹ «От Днепра вышел козак вооруженной луком и стрелами называемой Харьковом поселился над рекой; по-имени котораго река и место назвалось Харьковом. В гербе пишется на жолтом поле черный со стрелою лук» (*ЦДІАК України*. — Ф. 1709, оп. 3, спр. 32. — Арк. 333; *Однороженко О. А.* Територіальна геральдика Слобідської України козацької доби (2-а половина XVII—середина XVIII ст. — Харків, 2002. — С. 65).

популярним літературним персонажем у добу романтизації українського минулого²⁴⁰. Звичайно, цей переказ не витримав критики істориків, занадто був слабким, не підтвердженим жодним історичним джерелом.

Найвидатніший історик Харкова Д. І. Багалій висунув ім'я «свого» осадчого, в історичних відомостях у описі Харкова 1767 р. його називають Іван Каркач²⁴¹. Але, крім цього документа, що виник більше ніж через сто років після заснування Харкова, ім'я цієї особи ніде не згадується.

Найоптимальнішу думку щодо харківського «осадчого» висунув та добре обґрунтував історик Євген Альбовський — найкраще на цю роль підходить отаман харківських «черкас» (1655–1657 рр.) Іван Кривошлик, якраз він керував забудовою міста (фортеці) та першою харківською громадою²⁴². Одне «лихо»: Кривошлик був серед повстанців проти промосковського полковника Федора Ріпки в жовтні 1668 р. Цей не підійде... Але начальство книжок не читає... Вирішено ж Харка...

²⁴⁰ Перші згадки про Харка як буцімто засновника Харкова з'являються з потребою нового герба для центру Харківського намісництва у зв'язку з уніфікацією гербів Російської імперії 1781 р. (див. факсиміле вже цитованого шойно документа: *Саратов І. Е.* *История харьковских гербов*. — Харьков, 2000. — С. 232.). Цей варіант повторює акад. Зуєв, що мандрував повз Харків 1781 р. Особливо на цьому наголошується у *Топографічному описі Харківського намісництва 1785 р.*: «За подлинно не известно, но естли поверить молве, то на сем месте завел себе хутор некто из зажиточных малороссиян, но кто он был таков, откуда и когда, о том сведения нет, именем Харитон, а по просторечью Харько, от которого якобы сей город и река название свое получили» (*Описи Харківського намісництва кінця XVIII століття*. — К.: Наук. думка, 1991. — С. 76). Козак Харко — невід'ємна риса історичної пам'яті харківського громадянства початку—першої половини XIX ст., з ним пов'язано багато історичних переказів, досить цікава «байка» В. Масловича «Основание Харькова» (*Харьковській Демокрит*. — 1816. — № 1. — С. 4–14; № 6 — С. 95–103), існувало кілька зображень цієї легендарної постаті. У 1838 р. охудожнений переказ про Харка опублікував Є. Топчів. Уся ця «легендотворчість» та вимисли обґрунтовано спростовані Д. І. Багалієм (див. *Багалій Д. І., Миллер Д. П.* *История города Харькова...* — Т. 1. — С. 9–12).

²⁴¹ *Багалій Д. І., Миллер Д. П.* *История города Харькова...* — С. 23–24; Див. також: *Саратов І. Ю.* *Харківський осадчий Іван Каркач // Краєзнавство*. — 1995. — № 1–4. — С. 66–68.

²⁴² *Альбовський Е.* *Харьковские казаки...* — С. 53–54. На жаль, цього твору немає в харківських книгозбірнях, однак було б не зле його перевидати. Тут, власне, Альбовський з блискучим сарказмом стверджує, що перший харківський отаман дійсно «Іван»: «но не Каркач, а Кривошлык», а дещо далі називає і Харка, і Каркача, і полковника Ріпку міфічним тріумвіратом (с. 105). Ми ж цілком підтримуємо думку про осадчого Івана Кривошлика — особу, реальність якої підтверджена багатьма джерелами. Незалежно від Є. Альбовського, інший дуже впливовий дослідник історії Слобожанщини XVII століття В. Юркевич, що ретельно вивчав документи, пов'язані з Харковом 50-х рр. XVII століття, зазначив: «ми ніде не бачимо в наших джерелах особи з ім'ям Івана Каркача, і взагалі в актах з часів осадження м. Харкова ніде це прізвище не згадується як прізвище

Ех, як оце не зачитувати уривок з художнього твору Миколи Горбаня про події в Харкові 60-х рр. XVII століття: «Навіть ім'я Кривошликове забуте стало аж до днесь, і де він згинув: чи де у бійці з ворогами, чи в келії поміж ченцями помер, чи довго ще поневірявся, як Харків кинув, ніхто того не знає і не знав»²⁴³.

Я перепрошую за ліричний відступ, але то лише заувага про особливості сприйняття минулого, коли історичні твори, уся та «клята наука», створена добою позитивізму, стає непотрібною для реконструкції минулого владодержаннями, і ця реконструкція знову повертається до вигаданих персонажів (наприклад, Харка чи Івана Каркача), аби не постати виразно ідентифікованою з «тим, що було насправді» і відповідно уникнути переосмислення «власнимущими» як тієї давнини, так і свого власного пережитого, не вельми приемного для пояснення, свого шляху набуття влади і заслуг, минулого комсомольської ретельності... Але то знову лірика.

Іван Сірко з низки причин підходить для увічнення саме в Харкові. Насамперед, «повернення» історичної пам'яті населення мільйонного міста до XVII ст., часу чи не найкращої ілюстративності неодноманітності української історії. «Втрачене» минуле, переконані, реконструюється, обростаючи новими рисами, а козацький час, добра третина харківської історії, як і годиться, «забутий». Діяльність Івана Сірка дійсно уособлює в собі головну рису історичного зображення — захопливість. Це дійсно контрверсійний, «популярний» герой, життя й діла якого описано в десятках уже класичних на сьогодні творів про українське минуле. Певна частина діяльності Івана Сірка безпосередньо, і це підтверджено не одним джерелом, пов'язана з Харковом. Тобто, йдеться про розширення уявлення про місто в минулому, формування регіонального й державного патріотизму. Крім того, така неоднозначна постать, як Іван Сірко, є надзвичайно «соборницькою» — він поєднує Поділля, звідки напевно був родом, Слобожанщину, де жив певний час, Гетьманщину, де діяв, Запоріжжя, де керував, — тобто більшу частину території сучасної України. Власне, пам'ятник такому чільному й літературному героєві козацького минулого, як на нас, значно істотніше вплине на сприйняття Харкова у світі, аніж «монументи» «батькушки» з чайником на вокзалі, футбольному м'ячеві, скрипалеві на даху, усім закоханим й ...іншому безособовому минулому і мого, між іншим, міста.

видатної особи (р. 1655 за отамана був І. Кривошлик). Отже, можливо, що переказ про осадцю постав згодом, можливо навіть, що родина Каркачів була між першими поселенцями у Харкові» (*Юркевич В.* Еміграція на схід і залюднення Слобожанщини за Б. Хмельницького. — Київ, 1933. — С. 147). Власне, хто ж має бути «осадчим»: не згадані у джерелах тієї доби, вигадані пізніше Харко та Каркач чи отаман, який достеменно керував харківськими козаками протягом 1655–1658 рр., у добу постанови міста?

²⁴³ *Горбань М.* Козак і воєвода... — С. 180.

Післяслово, чи розповідь про шлях цих нотаток

Перебуваючи на другому курсі історичного факультету Харківського (тоді ще державного) університету й пишучи курсову роботу з історії Харківського слобідського козацького полку, автора раптом захопила проблема зв'язків відомого козацького діяча Івана Сірка зі Слобідською Україною. Поза всяким сумнівом, дане питання було пов'язане з ідеалізацією славного кошового, коріння якого виводили зі слободи Мерефи біля Харкова. Звіривши посилання Яворницького, працюючи із змістовним археографічним виданням «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России» (у посиланнях скорочення АЮЗР), нарешті, натрапивши на ґрунтовну статтю В. Ю. Данилевича з приводу полковництва І. Сірка, автор по крихітці, уривчасто, тоді ще щирою й довірливою студентською душею збагнув, що зібрані ним матеріали й зроблені сентенції допомагають, бодай частково, реконструювати біографію визначної постаті доби Руїни, поглянути трішки інакше на діяльність «головного фокусу» того часу. Результати студій було озаглавлено мовою, якою автор тоді захоплювався, себто латиною. ALTERA PATRIA (інша Батьківщина) — це визначення того, чим було Дике поле за Річпосполитсько-московським кордоном для героя цих нарисів. Хоча й тоді, і зараз глибоко переконаний, що, власне, «patria» для нього був величезний простір від Дунаю до Яіка...

Звичайно, написання курсової роботи було облишене, але авторові дозволено було виступити з доповіддю на студентській конференції. А дані замітки, після відповідного оформлення, зарахували як курсову.

Свої «відкриття», попри те, автор вважав певним здобутком, але змушений був закинути з огляду на іншу тематику своїх наукових студентських робіт та інтересів. Проте про Сірка він згадав 1995 р., коли пишучи й урочисто святкували 400-ліття (!?) м. Мерефи. Те святкування, як на обізнаного з питанням молодого науковця, вкрай необґрунтоване, знову змусило його, все ще студента, схопитися за перо. Відповідно, наступного року автор взяв участь у краєзнавчій конференції в гостинній та милій його серцю Мерефі. Як наслідок, із юнацьким запалом він подав до місцевого краєзнавчого збірника свою статтю про Івана Сірка²⁴⁴, але мізерний наклад (власне, ту книжку автор бачив лише в Національній бібліотеці України ім. В. І. Вернадського), невичитані гранки та коректи «вчинили смішки

з моєї лемішки» (ох, чи то було раз!!!). Особливо непокоїли помилки в написанні прізвищ російських урядовців.

Після закінчення історичного факультету університету автора взяли на загальноуніверситетську кафедру історії України до аспірантури, і наприкінці 1996 р. напрямок його дослідницької роботи було визначено: він мав писати дисертацію про формування слобідсько-українського дворянства й, насамперед, дослідити козацьку старшину слобідських полків, тобто й частину біографії Івана Сірка. Поїздки до київських бібліотек та архівів значно розширили уявлення аспіранта про відомого отамана, а робота в біографістиці, зокрема, укладання словника старшини Харківського слобідського полку в серії «Харківський біографічний словник» знову змусили його писати про ту колоритну постать. Наслідок — дві довідкові публікації²⁴⁵.

Виявлені дослідниками минулого століття документи, надруковані в 2001 р. у Дніпропетровському історико-археографічному збірнику, дозволяють реконструювати біографію І. Сірка 1644–1647 рр.²⁴⁶ Спілкування з дисертаційними опонентами Ю. А. Мициком та А. В. Бойком надихнули автора на певне корегування попередніх заміток.

З низки залежних і незалежних від автора причин більш-менш оформити свої «письмена» він зміг лише на початку 2002 р.²⁴⁷, уже під впливом студій з історіографії та здійснюючи досліди на ниві соціальної історії. Найбільш дивним і певною мірою цікавим для «свіжого» кандидата історичних наук є те, що до нього продовжують звертатися краєзнавці, рекламні фірми, адвокати, шанувальники старовини для надання консультацій, довідок, відгуків. І як не радісно чи прикро, передусім цих людей цікавить постать І. Сірка і аж ніяк не одяг чи форми сім'ї в XVIII ст. (що є зараз сферою авторських зацікавлень). Усе те змусило дослідника витягнути

²⁴⁴ Маслійчук В. Л. Нотатки про діяльність І. Сірка на Слобідській Україні // Історія міста Мерефи: Доповіді та повідомлення наукової краєзнавчої конференції, що відбулася 24 квітня 1996 р. — Мерефа, 1998. — С. 53–63.

²⁴⁵ Маслійчук В. Л. Козацька старшина Харківського слобідського полку 1654–1706 рр. — Харків: Університет внутрішніх справ, 1999. — С. 47–50; Маслійчук В., Шуст Р. Сірко Іван Дмитрович // Довідник з історії України (А–Я): Посібн. для серед. загальноосв. навч. закл./За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. — 2-ге вид., доопр. і доп. — К.: Генеза, 2001. — С. 754–755.

²⁴⁶ Маслійчук В. Л. Нові дані до біографії Івана Сірка // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. — Вип. 2. — Дніпропетровськ: «Генеза», 2001. — С. 516–520.

²⁴⁷ Див. ще одну публікацію: Маслійчук В. Л. Місце народження Івана Сірка // Харьковский исторический альманах. — Лето 2002 год. — Харьков: Райдер, 2002. — С. 9–11.

з шухляди свої замітки й схопитися вже за «мишку», вкотре вносячи нові роздуми й правки. Себто, люб'язний читальнику, оскільки текст правиться до нескінченності, то автор радше закликає до діалогу про сприйняття історії через біографію певної особи, аніж стверджує, що його думка є коначною. Сподіваємося, студіям про І. Сірка, І. Богуна, П. Тетерю, Б. Хмельницького й про багатьох інших козацьких ватажків тривати й тривати.

* * *

Дану розвідку я б назвав недослідженням, а швидше збіркою нотаток на базі зібраного ще студентом матеріалу. Як науковець радий буду отримати на неї конструктивні зауваження й поради. Вважаю, що даний твір прислужиться дослідникам старовини. Для мене ж він втішний, бо відносить до п'яної студентської юності, до перших навичок критики джерел і замаху на авторитети. Ну... кому що!

ЗМІСТ

ГЛАВА 1. Іван Сірко та «боротьба метафор»	3
ГЛАВА 2. Місце народження Івана Сірка	21
ГЛАВА 3. Чи перебував Іван Сірко на Слобожанщині до 1664 року	27
ГЛАВА 4. Коли й чому з'являється Іван Сірко на Слобідській Україні	32
ГЛАВА 5. Як почалися і продовжуються суперечки серед істориків про Харківське полковництво Івана Сірка	35
ГЛАВА 6. Які події в Харківському полку пов'язані з полковництвом Івана Сірка	40
ГЛАВА 7. Іван Сірко: харківське полковництво та похід на Крим 1667 року	44
ГЛАВА 8. Як і чому Іван Сірко покинув Слобідську Україну 1668 року	48
ГЛАВА 9. Сім'я Івана Сірка	56
ГЛАВА 10. Чи треба в Харкові поставити пам'ятник Іванові Сірку (лірично-публіцистичне закінчення)	64
Післяслово, чи розповідь про шлях цих нотаток	67

Наукове видання

МАСЛІЙЧУК Володимир Леондійович

ALTERA PATRIA

Нотатки про діяльність Івана Сірка
на Слобідській Україні

Головний редактор *А. Ф. Парамонов*

Редактор *С. М. Гук*

Комп'ютерна верстка *Ю. І. Цитковська*

Коректор *Н. С. Дорохіна*

Підписано до друку 20.05.2004. Формат 60×84/16. Папір офсетний.

Друк офсетний. Умов. друк. арк. 4,33. Облік-вид. арк. 4,18.

Наклад 500 прим.

Харківський приватний музей міської садиби

вул. Клочківська, буд. 154а, кв. 103

м. Харків

E-mail: paf69@mail.ru

МЗ1 **Маслійчук В. Л.** ALTERA PATRIA (Нотатки про діяльність Івана Сірка на Слобідській Україні). – Харків: Харківський приватний музей міської садиби, 2004. – 72 с.
ISBN 966-670-309-2.

У нарисах кандидата історичних наук В. Маслійчука йдеться про відомого діяча XVII століття, козацького отамана, харківського полковника (1665–1668) Івана Дмитровича Сірка. У доступній формі автор досліджує, як особа Сірка оточувалася ореолом «національного героя», з'ясовує питання про місце народження цієї видатної постаті, про діяльність Івана Сірка на Слобожанщині, побутування родини славетного отамана, розглядає інші питання. Дослідник спирається на широку джерельну базу й прагне розкрити питання про особливості історіографії та історичної пам'яті в Україні.

Для науковців, студентів, державних службовців, краєзнавців, усіх, хто цікавиться минулим.

УДК 93(09)
ББК 63.3(4укр)